

PROGRAM ZAJĘĆ
REWALIDACYJNO - WYCHOWAWCZYCH
I EDUKACYJNYCH

**dla uczniów z głęboką i znaczną
niepełnosprawnością intelektualną**

Opracowanie: mgr Halina Waszak

Zespół Szkół im. Marka Kotańskiego w Inowrocławiu

WSTĘP

Pisząc ten program wykorzystałam swoje doświadczenie w pracy z dziećmi mającymi kłopoty z umiejętnością poznawania otaczającego świata, rozumienia go, dostrzegania związków w nim zachodzących i współdziałania. Program ten powstał by ułatwić dzieciom, z którymi pracuję tyle lat przebycie tej trudnej, pełnej wyzwań drogi, w taki sposób by osiągnęły sukces i zadowolenie. Przez wiele lat starałam się poznać możliwości i potrzeby dzieci po to, by maksymalnie wykorzystać naturalny potencjał dziecka, a także stworzyć mu możliwości doświadczania świata w różnych warunkach i sytuacjach, by usprawniać czy kompensować zaburzone, czy też opóźnione funkcje.

Program adresowany jest do dzieci z deficytami i zaburzeniami rozwojowymi. Ma on na celu wiązanie treści programowych zawartych w podstawach programowych nauczania specjalnego z określonym na danym poziomie obszarem oddziaływań rewalidacyjnych. Proponowane ćwiczenia mogą być wykorzystywane zarówno do pracy indywidualnej jak i do pracy w mniejszych grupach.

Program daje możliwość wyboru odpowiedniego poziomu ćwiczeń w danym obszarze, dostosowanych do umiejętności i możliwości dziecka.

CELE PROGRAMU:

Cel ogólny:

Celem programu jest umożliwienie dzieciom z głębszą niepełnosprawnością intelektualną zdobycie wiedzy i umiejętności na miarę ich możliwości, kształtowanie właściwych interakcji międzyosobowych, kształtowanie postaw otwartości i samoakceptacji.

Cele szczegółowe:

Osiągnięcie celu nadrzędnego będzie możliwe przy jednoczesnym nakreśleniu celów szczegółowych, które będą drogą do jego spełnienia. Cele szczegółowe:

- ✓ wzmocnienie wiary ucznia we własne możliwości;
- ✓ dążenie do tworzenia warunków jak najpełniejszej integracji społecznej - rozwijanie empatii;
- ✓ kreowanie pozytywnego myślenia umożliwiającego stawianie czoła przeciwnością;
- ✓ prowokowanie do podjęcia aktywności własnej;
- ✓ ćwiczenie koncentracji uwagi;
- ✓ usprawnianie koordynacji ruchowo-wzrokowej;
- ✓ tworzenie skojarzeń wzrokowo- ruchowych;
- ✓ rozwijanie bądź usprawnianie percepcji słuchowej i koordynacji słuchowo – wzrokowo – ruchowej;
- ✓ wzbogacanie zasobu słownictwa;
- ✓ stymulowanie ogólnego rozwoju dziecka;
- ✓ wyrównywanie dysharmonii rozwojowych, korygowanie zaburzonych funkcji;
- ✓ kompensowanie braków w rozwoju fizycznym i psychicznym;
- ✓ maksymalne usprawnianie i rozwijanie niezaburzonych funkcji psychicznych i fizycznych

Cele edukacyjne:

- ✓ doskonalenie umiejętności matematycznych, polonistycznych i przyrodniczych niezbędnych do prawidłowego funkcjonowania w życiu;
- ✓ doskonalenie umiejętności komunikowania się

STRUKTURA PROGRAMU:

Proponowany przeze mnie program obejmuje cztery poziomy pracy terapeutyczno-stymulacyjnej:

Poziom pierwszy - nazwany został poziomem **zmysłowym**, ponieważ jego zadania opierają się przede wszystkim na dostarczaniu bodźców, mających na celu pobudzenie zmysłów. Są tu przykłady ćwiczeń w następujących obszarach: dotyk, smak, wzrok, słuch, węch, a ponadto ćwiczenia oddechowe, ćwiczenia przygotowujące do nauki mowy oraz ćwiczenia rozwijające sprawność ruchową.

Poziom drugi - **poznawczy**, zawiera grupy ćwiczeń mające na celu stymulowanie rozwoju dziecka poprzez doświadczanie w zabawie i obserwację efektów swoich działań. Ćwiczenia proponowane na tym poziomie mogą być stosowane wobec dzieci, które osiągnęły już umiejętności przewidziane na poziomie zmysłowym, jednocześnie opracowany jest tak, aby mógł być użyteczny dla dzieci bez względu na wiek. Oto obszary działań objęte programem na przedstawionym poziomie:

- ✓ ćwiczenia rozwijające percepcję i pamięć wzrokową;
- ✓ ćwiczenia percepcji, pamięci słuchowej i koordynacji słuchowo-ruchowej;
- ✓ ćwiczenia zakresu mowy i myślenia;
- ✓ ćwiczenia motoryki dużej i małej;
- ✓ ćwiczenia orientacji przestrzennej

Poziom trzeci - nazwany został poziomem **odkrywczo-badawczym**. Ćwiczenia proponowane na tym etapie mają na celu rozwijanie aktywności poznawczej poprzez praktyczne działania na przedmiotach, zabawy konstrukcyjne i tematyczne. Na tym poziomie ćwiczenia obejmują następujące obszary:

- ✓ ćwiczenia rozwijające i usprawniające percepcję wzrokową i koordynację wzrokowo-ruchową;
- ✓ ćwiczenia percepcji i pamięci słuchowej oraz koordynacji słuchowo-ruchowej, w tym ćwiczenia wrażliwości słuchowej, różnicowanie

dźwięków niewchodzących w skład mowy ludzkiej; ćwiczenia rytmizujące; ćwiczenia rozwijające mowę, myślenie i wzbogacające słownik;

- ✓ ćwiczenia doskonalące orientację przestrzenną i kierunkową;
- ✓ ćwiczenia w zakresie sprawności ruchowej.

Poziom czwarty - abstrakcyjno-symboliczny, opracowany jest z myślą o dzieciach, które przeszły już trzy poziomy bądź posiadają umiejętności pozwalające na pracę na tym poziomie. Przygotowany materiał ma na celu rozwijanie zdolności psychoruchowych dziecka, mającego przystąpić do nauki czytania i pisania. Poziom czwarty, podobnie jak trzeci, obejmuje następujące obszary:

- ✓ ćwiczenia z zakresu percepcji wzrokowej (sposstrzeganie, pamięć, koordynacja wielozmysłowa);
- ✓ ćwiczenia z zakresu percepcji słuchowej (ćwiczenia rozwijające słuch fonematyczny oraz analizę i syntezę słuchową, ćwiczenia słuchu fonetycznego; ćwiczenia pamięci słuchowej i słownej; ćwiczenia doskonalące wypowiedzi dzieci: mowę i myślenie);
- ✓ ćwiczenia orientacji przestrzennej i kierunkowej w zakresie mikroprzestrzeni;
- ✓ ćwiczenia rozwijające sprawność ruchową i grafomotoryczną.

Poziom ten nie będzie objęty treścią zadań w niniejszym programie z uwagi na zbyt duży stopień trudności.

TREŚCI PROGRAMOWE:

Dziecko, przychodząc na świat, zajmuje wyznaczone przez społeczeństwo miejsce. Najbliższe otoczenie dziecka dostarcza mu podstaw do przyswojenia coraz to nowych umiejętności, zdobywania kolejnych doświadczeń, które będą oddziaływały na jego codzienne życie. Najważniejszym, a zarazem najbliższym otoczeniem dziecka jest rodzina. To ona dba o dostarczanie bodźców potrzebnych do rozwijania umiejętności oraz zaspokajania potrzeb dziecka. Terapeuta wraz z rodziną dziecka ma na celu wytyczenie drogi rozwoju i ukierunkowanie działań na jego indywidualne potrzeby i możliwości.

Aby proponowane ćwiczenia odniosły oczekiwane efekty, powinniśmy wprowadzać je systematycznie, zachowując stały rytm, czyli wprowadzać kolejne umiejętności zgodnie ze wzrastającym stopniem trudności.

Stymulowanie rozwoju dziecka w zakresie funkcjonowania w środowisku podzieliliśmy na dwie grupy:

- ✓ doskonalenie czynności samoobsługowych;
- ✓ nawiązywanie kontaktów społeczno-emocjonalnych.

I. Czynności samoobsługowe

Zadania, które stają przed dzieckiem w codziennym życiu, wiążą się z opanowaniem typowych, podstawowych czynności życiowych. Poziom opanowania tych czynności jest uzależniony od indywidualnych możliwości i predyspozycji dziecka. Zawsze jednak poprzez zabawę i ćwiczenia możemy dążyć do przezwyciężenia pewnych stereotypów i wyznaczenia nowej drogi, a tym samym zwiększenie obszaru możliwości dziecka.

Często uważamy, że my zrobimy „to” lepiej, szybciej, nie dając szans podjęcia próby przezwyciężenia trudności przez dziecko. Tym samym pozbawiamy go możliwości samodzielnego pokonania obawy, trudności i przede wszystkim pozbawiamy go wiary we własne możliwości. Dając dziecku szansę podjęcia wyzwania, dając zarazem poczucie bezpieczeństwa i wiary w dziecko.

Pierwszy etap podjęcia działań w celu opanowania czynności samoobsługowych **to sygnalizowanie potrzeb**: głodu, bólu, potrzeb fizjologicznych oraz odczuwania zimna i ciepła.

Czynności niezbędne w celu osiągnięcia umiejętności sygnalizowania potrzeb to: ,

- ✓ dostrzeżenie i rozpoznanie potrzeby dziecka;
- ✓ przekazanie komunikatu będącego odzwierciedleniem potrzeby;
- ✓ powtarzanie ustalonego komunikatu w podobnych sytuacjach w celu wytworzenia nawyku;
- ✓ rozwijanie formy komunikatu wraz z rozwojem dziecka (np. gdy dziecko chce jeść, powtarza *am, am*, później mówi *jeść*, wraz z dalszym rozwojem dziecko prosi o jedzenie, o kanapkę itd.

Podstawowym warunkiem osiągnięcia sukcesu jest utrwalanie nawyku i rozwijanie w dziecku poczucia wartości i wiary we własne siły.

Drugi etap to podjęcie działań zmierzających do **opanowania czynności samoobsługowych**.

Na tym etapie wyróżniamy dwa poziomy:

- ✓ wykonywanie czynności samoobsługowych z pomocą drugiej osoby;
- ✓ wykonywanie czynności samoobsługowych bez pomocy tu należy uwzględnić indywidualne możliwości zdrowotne dzieci).

Przykłady czynności samoobsługowych:

A. Jedzenie

- ✓ spożywanie pokarmów płynnych i półpłynnych;
- ✓ wprowadzanie pokarmów stałych (wymagających kształtowania umiejętności gryzienia, żucia);
- ✓ dokładne gryzienie, żucie i przełykanie;
- ✓ posługiwanie się łyżką- zabawy tematyczne w dom, karmienie drugiej osoby czy lalki, wyćwiczyć u dziecka płynny ruch ręki, precyzję ruchu, trafianie do buzi;
- ✓ posługiwanie się widelcem (następnie również nożem); - właściwe korzystanie z serwetek;
- ✓ wdrażanie do zachowania zasad bezpieczeństwa podczas spożywania posiłków (nie należy wymachiwać sztućcami, ostrożnie posługiwać się

nożem), zachowanie bezpieczeństwa w miejscach, w których przygotowywane jest pożywienie;

- ✓ wdrażanie do estetycznego spożywania posiłków (zachowanie właściwej postawy przy stole, wdrażanie do roli dyżurnego: ustawianie talerzy, sztućców, kubków, pomoc w sprzątaniu po posiłkach);
- ✓ wdrażanie do przygotowania prostych posiłków: wdrażanie nawyków higieniczno-estetycznych: mycie owoców przed jedzeniem, układanie ich na talerzu, przygotowanie kanapek z przygotowanych, gotowych produktów, przygotowywanie prostych sałatek, nakrycia stołu przed uroczystością.

B. Mycie się:

- ✓ rozwijanie nawyku i potrzeby codziennego mycia rano i wieczorem - wierszyk lub opowiadanie nauczyciela o brudnym kotku, opowiadanie, wierszyki lub piosenki np. Przygoda w krainie czystości, Kubek, szczotka, itp;
- ✓ kształtowanie nawyku mycia się w konkretnych sytuacjach: po powrocie z zabaw na powietrzu, po korzystaniu z toalety (mycie rąk), po zabawach plastycznych, ruchowych, przed i po posiłkach;
- ✓ wdrażanie do samodzielnego mycia: rąk, twarzy, zębów, całego ciała podczas kąpieli/ ;
- ✓ posługiwanie się chustką do nosa;
- ✓ usprawnianie ruchów rąk podczas mycia się (ruchy naprzemienne podczas mycia rąk, korzystanie z mydła, ruchy obrotowe podczas odkręcania i zakręcania wody, precyzyjne manipulowanie szczoteczką do zębów, posługiwanie się szczoteczką do rąk i ręcznikiem);
- ✓ wdrażanie dziecka do dbałości o higienę jamy ustnej: ćwiczenia w samodzielnym myciu zębów (nakładanie pasty, szczotkowanie zębów, opłukiwanie szczoteczki i kubka po myciu zębów);
- ✓ wdrażanie do samodzielnego dbania o higienę osobistą - czystość i estetykę własnego wyglądu (samodzielne mycie ciała dbanie o czystość

uszu, szyi i paznokci; czesanie włosów własną szczotką lub grzebieniem).

C. Ubieranie się:

- ✓ zabawy z ubraniami, naśladowanie czynności nakładania poszczególnych elementów odzieży (nakładanie czapki, rękawiczek, skarpetek);
- ✓ zabawy w dobieraniu elementów garderoby do poszczególnych części ciała (na przykład, co na nogi, co na głowę, co na tułów);
- ✓ samodzielne nakładanie wybranych elementów garderoby;
- ✓ wdrażanie do umiejętności dobierania kolejności nakładania odzieży, na przykład najpierw majtki, później koszulka, skarpetki, spodnie, bluzka;
- ✓ wdrażanie do stosowania doboru odzieży do warunków pogodowych, na przykład, co zakładam, gdy jest gorąco, a co gdy jesienią pada deszcz;
- ✓ doskonalenie umiejętności samodzielnego ubierania się (nakładanie odzieży nie wymagającej precyzji ruchowej);
- ✓ nauka w formie zabawowej precyzyjnych ruchów dłoni: zabawy w przekładanie drobnych elementów przez małe otwory, przekładanie guzików przez dziurki, zasuwanie suwaków, zapinanie rzepów, wiązanie szalika z przełożeniem (wstęp do wiązania), wiązanie kokardek, sznurowanie butów;
- ✓ doskonalenie umiejętności ubierania się, kształtowanie nawyku dbałości o estetykę własnego wyglądu (prawidłowe zapinanie guzików, nakładanie butów na właściwą nogę);
- ✓ wdrażanie do dbania o ubrania, wieszanie odzieży wierzchniej na wieszakach w szatni, ustawianie butów obok siebie w szatni lub wyznaczonym miejscu, składanie odzieży: szalika, czapek, swetrów, poprawianie odzieży po jej zdjęciu - przekładanie na prawą stronę, kontrolowanie stanu czystości odzieży, codzienna zmiana bielizny.

D. Trening czystości. Opanowanie umiejętności zaspokajania potrzeb fizjologicz-

nych (oddawanie moczu, wypróżnianie się):

- ✓ wdrażanie do kontroli własnych potrzeb fizjologicznych, sygnalizowanie ich poprzez wyuczone sygnały, komunikaty;
- ✓ ćwiczenie umiejętności i nawyku zdejmowania odzieży przed skorzystaniem z toalety (muszę zdjąć spodnie i majtki, dopiero potem mogę usiąść na nocniku, ubikacji - sedesie);
- ✓ kształtowanie umiejętności korzystania z nocnika, toalety (podnoszenie klapy przez chłopców, właściwe siadanie na sedesie, korzystanie z papieru toaletowego, spuszczenie wody) i wyrabianie nawyku mycia rąk po wyjściu z ubikacji.

II. Nawiązywanie kontaktów społeczno - emocjonalnych.

Rozwój społeczny dziecka ściśle powiązany jest z jego rozwojem emocjonalnym. We wczesnym etapie rozwojowym stan uczuciowy określany jest jako chwiejny (dopiero na późniejszym etapie rozwojowym występuje u dzieci tendencja do większej równowagi emocjonalnej). Reakcje dziecka są często gwałtowne, krótkotrwałe, niewspółmierne do przyczyn, które je wywołały. Dzieci w tym pierwszym okresie są bardzo wrażliwe. Wymagają ciepła, troski i zrozumienia bez względu na to, czy są zdrowe, czy też specjalnej troski. Dzieci, których los sprawił, że start jest trudniejszy, wymagają z naszej strony dokładnie takiego samego zrozumienia, miłości i troski, a przede wszystkim cierpliwości w osiągnięciu sukcesów.

Każdy mały człowiek, by móc zdobywać nowe doświadczenia, potrzebuje wzorców do naśladowania zarówno wśród dorosłych, jak i swych rówieśników. Właśnie ten element, kontakt z rówieśnikami, ma ogromny wpływ na rozwój psychiczny, jak i motoryczny dziecka. Możliwość wspólnej zabawy, nauki poprzez naśladownictwo i identyfikację, współdziałanie jest dla każdego dziecka drogą, do zaistnienia jako istota społeczna.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

A. Poznanie własnego ciała:

- ✓ zabawy dotykowe-wyczuwanie własnego ciała: głowy, twarzy, rąk, dłoni, stóp, brzucha, pleców;

- ✓ oglądanie siebie w lustrze wskazywanie i nazywanie poszczególnych części ciała;
- ✓ dostrzeganie szczegółów: liczenie palców, dokładanie palców rąk jednej ręki do drugiej, dotykanie rzęs, brwi, dostrzeganie kolorów włosów, oczu;
- ✓ rysowanie siebie -to jestem JA i tak wyglądam;
- ✓ poznanie i doskonalenie umiejętności korzystania z własnych zmysłów: zabawy w rozpoznawanie zapachów, smaków, dźwięków.

B. Rozwijanie sfery emocjonalnej:

- ✓ wyrażanie i identyfikowanie własnych emocji;
- ✓ wyrażanie i nazywanie różnych emocji doświadczonych przez dziecko: zabawy w aktora - jestem smutny, jestem wesoły, boje się, jestem zły;
- ✓ rozpoznawanie, wyrażanie i nazywanie własnych emocji w danej chwili.

C. Poznawanie informacji o sobie:

- ✓ utrwalanie swoich danych: mam na imię, nazywam się, mam lat;
- ✓ zapamiętywanie i utrwalanie adresu: mieszkam na ulicy;
- ✓ opisywanie okolicy, w której mieszkam: np. dom, w którym mieszkam ma cztery piętra, obok bloku jest duży sklep i plac zabaw.

D. Wdrażanie do przestrzegania zasad dbania o własne zdrowie i bezpieczeństwo:

- ✓ doskonalenie prawidłowego oddychania;
- ✓ dbanie o higienę własnych zmysłów: unikanie hałasu, dbanie o oczy (unikanie kontaktu oczu z brudnymi rękoma i ostrymi, niebezpiecznymi przedmiotami), dbanie o czystość nosa (czyszczenie nosa podczas kataru, zasłanianie nosa i ust podczas kichania i kaszlu);
- ✓ doskonalenie umiejętności prawidłowego i bezpiecznego spożywania pokarmów: jemy gryząc i żując dokładnie pokarm, podczas jedzenia nie rozmawiamy, nie wygłupiamy się, spożywamy tylko to, co mamy na swoim talerzu i w swoim kubku;

- ✓ wdrażanie do rozumienia konieczności doboru odzieży do warunków pogodowych, będącego gwarancją dobrego samopoczucia;
- ✓ wdrażanie dziecka do rozumienia potrzeby korzystania z opieki lekarskiej podczas choroby: zabawy tematyczne: chory Jaś, wizyta u lekarza (wdrażanie do rozumienia - co się ze mną dzieje, gdy jestem chory, co muszę zrobić, aby poczuć się lepiej);
- ✓ wdrażanie dziecka do przestrzegania zasad bezpieczeństwa: bawię się tylko w wyznaczonych miejscach (nie odchodzę samowolnie z miejsca zabawy); nie ruszam przedmiotów i rzeczy obcych, znalezionych, niebezpiecznych; nie dochodzę i nie rozmawiam z osobami dorosłymi, których nie znam, nie ruszam przedmiotów, urządzeń działających na prąd bez nadzoru osób dorosłych; informuję opiekuna o zaistniałym zagrożeniu (sytuacji, w której poczułem się niebezpiecznie);
- ✓ wdrażanie dziecka do poznawania najbliższego otoczenia (poznanie miejsca, w którym mieszka; nazwy ulicy, osiedla); poznanie miejsc użyteczności publicznej (kluby, parki, przychodnie);
- ✓ poznanie zasad ruchu drogowego oraz podstawowych zasad poruszania się w nim (bezpieczne poruszanie się po najbliższej okolicy: przechodzenie na drugą stronę, zatrzymywanie się, korzystanie z sygnalizacji świetlnej, odczytywanie sygnałów nadawanych przez policjanta, odczytywanie znaków drogowych: znaki drogowe pionowe informacyjne, ostrzegawcze, zakazu i poziome - przejście dla pieszych - zebra);
- ✓ poznanie sposobów poruszania się w miejscach szczególnie niebezpiecznych (skrzyżowania, przejazdy kolejowe, torowiska tramwajowe);
- ✓ kształtowanie świadomości właściwego organizowania zabaw w określonych porach roku: zabawy letnie, zabawy zimowe;
- ✓ uświadomienie następstw wynikających z niewłaściwie zorganizowanych zabaw.

III. Dziecko i jego rodzina

Pierwszym, a zarazem najważniejszym środowiskiem dziecka jest rodzina. To

ona dba o zaspakajanie jego potrzeb oraz dostarczanie bodźców niezbędnych w jego rozwoju.

Między rodzicami (opiekunami) a dzieckiem powstają najwcześniejsze i jednocześnie najtrwalsze więzy uczuciowe. Od tego, jakie będą relacje między poszczególnymi członkami rodziny i jaki wpływ będą oni mieli na dziecko, taki będzie jego rozwój.

Dziecko od swoich najbliższych uczy się ról, jakie pełnią członkowie jego rodziny, uczy się tolerancji, szacunku, poznaje wartości moralne oraz zasady życia w rodzinie. Nauczyciel prowadzący zajęcia dydaktyczno – terapeutyczne powinien ściśle współpracować z rodziną dziecka, gdyż tylko efektywna współpraca może przyczynić się do sukcesu prowadzonej terapii.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

A. Moja mała ojczyzna to mama, tata i ja.

- ✓ zaznajomienie dziecka i utrwalenie informacji o jego rodzinie: na przykład jak ma na imię moja mama, mój tata, babcia, dziadek? Co robi moja mama, kim są moi rodzice? Gdzie pracują moi rodzice? Na czym polega ich praca;
- ✓ tworzenie drzewa genealogicznego: Kim jestem - nazywanie i określanie stopnia pokrewieństwa, na przykład, ja dla mojej babci jestem wnuczką, mama dla mojej babci jest córką (synową);
- ✓ opisywanie osób z mojej rodziny - dostrzeganie cech charakterystycznych dla danej osoby: np. moja mama jest... (dobra, wesoła, pracowita...); moja mama lubi...(gotować, czytać mi książki); określanie cech wyglądu osób; rysowanie portretów (moja rodzina, moja mama, mój tata);
- ✓ opisywanie czynności wykonywanych przez poszczególnych członków rodziny - odgrywanie ról, naśladowanie czynności wykonywanych przez wybraną osobę, zabawy - pomogę mamusi;
- ✓ określanie sytuacji, w których dziecko może pomóc osobom dorosłym: określanie, w czym dziecko może pomóc w domu, na zakupach, w tramwaju;
- ✓ podejmowanie prostych zadań wynikających z obowiązków w danej rodzinie

(wdrażanie dziecka do pełnienia określonej roli społecznej w swojej rodzinie): pomoc w sprzątanii własnych zabawek, pomoc w przygotowaniu posiłków, pomoc w robieniu prostych zakupów, pomoc w opiekowaniu się młodszym rodzeństwem, pomoc w opiece nad osobą chorą (zachowanie ciszy i spokoju podczas zabaw).

B. Moja rodzina - wzmocnianie więzi między członkami rodziny:

- ✓ rozwijanie uczucia szacunku i pomocy dla osób starszych;
- ✓ wykonywanie prostych laurów z okazji świąt rodzinnych (w dniu święta mamy, taty, babci, dziadka);
- ✓ opisywanie sytuacji, w których dziecko było naprawdę szczęśliwe: co lubię robić z moimi rodzicami, rysowanie na przykład na temat „Ja i moi rodzice”;
- ✓ zapoznanie dziecka z historią rodziny, miejscem z którego się wywodzi, tradycjami i zwyczajami.

IV. Dziecko wśród innych dzieci

Dziecko jest małą istotą społeczną, która dla osiągnięcia pełnego rozwoju potrzebuje kontaktów z innymi dziećmi. Wpływ jednego dziecka na drugie, a także grupy na dziecko jest bardzo ważnym aspektem. Dzieci, przebywając ze sobą, podejmując wspólnie różne działania, wymieniają się mimowolnie doświadczeniami, spostrzeżeniami, umiejętnościami. W takich kontaktach dziecko nie odczuwa stresu, napięcia, jakie często wytwarzają wokół "aureoli nauki" dorośli. Podczas takich zabaw dziecko bardzo chętnie podejmuje się zadań, które wcześniej sprawiały mu trudność lub były niechętnie przez nie wykonywane. Dziecko, przebywając w gronie rówieśników, uczy się (szacunku, tolerancji, akceptacji dla drugiego człowieka, poznaje zasady i reguły obowiązujące w danej grupie i stara się ich przestrzegać.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

A. Poznanie drugiej osoby, grupy - zabawy pozwalające na kształtowanie umiejętności współdziałania:

- ✓ ćwiczenia metodą W. Sherborne - ćwiczenia w parach (z, przeciw,

razem) oraz ćwiczenia w grupie;

- ✓ zabawy naśladowcze (zabawa w lustro, rób to, co ja, proste gry i zabawy w parach: manekin, spacer ciemną ulicą);
- ✓ zabawy ruchowe w grupie: np. z chustą animacyjną, z piłką; - zabawy konstrukcyjne;
- ✓ wspólne zabawy twórcze (przygotowywanie scenek, przedstawień teatralnych, zespołowe i grupowe projektowanie i wykonywanie prac plastycznych).

B. Rozwijanie uczuć empatii, wzajemnego zainteresowania i szacunku:

- ✓ rozpoznawanie i reagowanie na emocje drugiej osoby: rozwijanie umiejętności cieszenia się z radości i sukcesów drugiej osoby; reagowanie na smutek i próby zarządzania sytuacjom trudnym;
- ✓ wdrażanie dziecka do bezinteresownej pomocy drugiemu człowiekowi: pomoc młodszym i mniej sprawnym kolegom i koleżankom;
- ✓ wdrażanie dziecka do roli zarówno odbiorcy, jak i dawcy uczuć: wspólne przygotowywanie uroczystości z okazji urodzin, imienin, pamięć o koledze nieobecny z powodu choroby;
- ✓ wdrażanie dziecka do właściwego stosowania form grzecznościowych w stosunku nie tylko do osób dorosłych, ale także rówieśników.

C. Ustalenie reguł i norm regulujących współdziałanie w grupie, na przykład:

- ✓ wspólnie i zgodnie zabawię się z dziećmi;
- ✓ potrafię czekać na swoją kolej podczas zabawy;
- ✓ szanuję cudzą własność, wiem, że praca innych jest trudem, który należy szanować i tego samego oczekuję od innych;
- ✓ do zabawy biorę tylko te zabawki, którymi będę się teraz bawić, a po zakończonej zabawie odłożę je na swoje miejsce;
- ✓ bawię się tak, by nie powodować zagrożenia i przykrości;
- ✓ pomagam innym: młodszym i mniej sprawnym dzieciom;
- ✓ próbuję samodzielnie rozwiązywać sytuacje problemowe zgodnie z ogólnie przyjętymi normami.

PROCEDURY OSIĄGANIA CELÓW:

I. Poziom zmysłowy - czyli poznawanie poprzez zmysły

Poznawanie poprzez zmysły jest to zdolność do odbioru specyficznych bodźców środowiska, analizy i przekształcania ich w energię procesu nerwowego. Narządy zmysłów składają się z właściwych elementów odbiorczych, czyli receptorów oraz aparatu pomocniczego, który jest niezbędny do odpowiedniego ukształtowania bodźca działającego na receptory.

Poziom zmysłowy jest to pierwszy etap uczenia się dziecka, który obejmuje następujące obszary: dotyk, smak i węch, wzrok, słuch (w tym ćwiczenia oddechowe, ćwiczenia wstępne do nauki mowy). Są to obszary, dzięki którym dziecko poznaje poprzez odbieranie bodźców sensorycznych. Rozwijanie tych zmysłów i ich integracja pozwoli dziecku selekcjonować i właściwie interpretować napływające informacje, a następnie na nie reagować.

Na tym etapie znajdują się również ćwiczenia rozwijające motorykę w zakresie makroprzestrzeni, których celem jest wyrabianie świadomości własnego ciała, poznanie jego schematu i orientacji w przestrzeni, co pozwoli dziecku zrozumieć pojęcie „ja”.

Głównym celem pracy na poziomie zmysłowym jest dostarczenie bodźców, które pobudzą i uaktywnią zmysły, przygotowując tym samym dziecko do wejścia w kolejny etap rozwoju psychoruchowego.

1. Ćwiczenia rozwijające zmysł dotyku

Dotyk, zmysł dotyku, jest to zdolność odczuwania działania bodźców mechanicznych na skórę i niektóre błony śluzowe. Najgęściej receptory dotyku rozmieszczone są na opuszkach palców, w skórze warg i na koniuszku języka.

Ćwiczenia proponowane w tym dziale podzielone zostały na cztery grupy:

- a) ćwiczenia zmierzające do poznania samego siebie,
- b) ćwiczenia zmierzające do poznania doznań termicznych,
- c) ćwiczenia zmierzające do rozpoznawania różnych struktur powierzch-

niowych, .

d) ćwiczenia zmierzające do poznania drugiej osoby, sposobów komunikowania się z drugim człowiekiem, przekazywania mu informacji.

1.1. Ćwiczenia zmierzające do poznania samego siebie

Grupa ćwiczeń mająca ogromne znaczenie dla rozwoju orientacji w schemacie własnego ciała. Dziecko, poznając własne ciało, wyznacza jego granice, co pozwala mu na ukształtowanie poczucia własnej tożsamości i odrębności.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

- ✓ ćwiczenia pozwalające na poznanie własnych rąk: zaciskanie pięści, otwieranie dłoni, składanie dłoni na stronie wewnętrznej i zewnętrznej (palce przylegające jeden do drugiego), rozkładanie dłoni na stronie wewnętrznej i zewnętrznej (palce rozsunięte), łączenie dłoni stroną wewnętrzną, zewnętrzną, poruszanie kolejno palcami dłoni, łączenie palców obu dłoni jednocześnie i po kolei;
- ✓ poznanie rąk: wyczuwanie ramion, łokci, nadgarstków;
- ✓ wyczuwanie dłoni, palców poprzez uderzanie w swoje nogi i w podłogę (jedną ręką, obiema, palcami)
- ✓ ćwiczenia pozwalające na poznanie i wyczuwanie własnych nóg: dotykanie stopą podłoża, uderzanie stopą o podłogę, uderzanie piętą o podłogę, uderzanie palcami o podłogę, łączenie stóp, klaskanie stopami, chodzenie na całych stopach, chodzenie na piętach, chodzenie na palcach, chodzenie na sztywnych nogach i na miękkich nogach, bieganie;
- ✓ wyczuwanie swojej głowy z otwartymi, następnie z zamkniętymi oczami: dotykanie czubka głowy, boku głowy, uszu, twarzy: czoła, oczu, policzków, nosa, ust, języka, brody;
- ✓ poznawanie i wyczuwanie pleców i pośladków (leżenie na plecach, łączenie łopatek, rozkładanie łopatek - skulanie pleców, przesuwanie się na pośladkach, przesuwanie się do przodu i do tyłu w pozycji na

plecach);

- ✓ poznawanie brzucha (leżenie na brzuchu, przemieszczanie się w pozycji leżącej na brzuchu: dookoła własnej osi, do przodu, do tyłu);
- ✓ oglądanie swojej sylwetki w lustrze (zabawy „to jestem ja”, wskazywanie kolejnych części ciała, dotykanie, poruszanie wskazaną częścią ciała, zakrywanie, automasaż);
- ✓ nazywanie części ciała, pokazywanie ich na sobie i drugiej osobie.

Wspaniałym uzupełnieniem powyższych zabaw są ćwiczenia i zabawy prowadzone metodą „Ruchu Rozwijającego” Weroniki Sherborne.

1.2. Ćwiczenia zmierzające do poznania doznań termicznych

Najbardziej korzystną formą zajęć z dziećmi są ćwiczenia w wodzie. Pozwalają one dziecku na poznanie możliwości własnego ciała, rozwijają motorykę dziecka, dają możliwość wykonywania odpowiednich ćwiczeń w połączeniu z reakcją na doznania termiczne.

W tej grupie wyodrębniamy: zabawy i ćwiczenia w wodzie oraz zabawy i ćwiczenia z wodą

A. Zabawy i ćwiczenia w wodzie

Ćwiczenia w wodzie powinny odbywać się w odpowiednich warunkach. Należy zwrócić uwagę na temperaturę wody (powinna ona wahać się między 34° a 36° C), na czas zabaw w wodzie (nie dłużej niż 20—30 minut) oraz przede wszystkim na stworzenie atmosfery wzajemnego zaufania. Dziecko uczestniczące w ćwiczeniach w wodzie musi mieć zapewnione poczucie bezpieczeństwa, należy unikać chlapania twarzy, nagłych, gwałtownych ruchów.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

- ✓ „Idzie deszcz”
 - uderzanie dłońmi o powierzchnię wody (chlap, chlap),
 - skraplanie drobnymi kropelkami wody (kap, kap),
 - uderzanie palcami o wodę (chlup, chlup),

- wrzucanie wybranego przedmiotu do wody (plusk, plusk).
- ✓ „Gdzie twoja ręka” - ćwiczenia w rozróżnianiu części ciała (polewanie wodą kolejno wskazywanych części ciała).
- ✓ „Przelewanie” (napełnianie pojemnika na wodę i przelewanie wody z jednego naczynia do drugiego).
- ✓ „Pływające przedmioty” (wkładanie do wody pływających przedmiotów, zabawy, co pływa, co tonie).

B. Zabawy i ćwiczenia z wodą

Ćwiczenia i zabawy z wodą mają za zadanie wdrażanie dziecka do:

- ✓ zachowania zasad bezpieczeństwa podczas korzystania z wody;
- ✓ wdrażanie do umiejętnego korzystania z wody, określenia jak i gdzie mogą bawić się z wodą;
- ✓ wstępne zapoznanie dziecka z różnymi formami wody z jej przeznaczeniem; z rodzajami.

Podczas prowadzenia ćwiczeń dostarczamy dziecku poprzez formę zabawy i bezpośredni kontakt z wodą wiele doznań zmysłowych. Dziecko poznaje, jaka jest woda:

- ✓ ciepła, zimna, czysta, brudna,
- ✓ próbuje (rozpoznaje smaki),
- ✓ obserwuje zmiany stanów skupienia (gotowanie wody) - co można zrobić z gotowanej wody (zwrócenie uwagi na bezpieczeństwo), zamrażanie wody, topienie lodu (zimowe zabawy),
- ✓ nalewa, przelewa, barwi.

1.3. Ćwiczenia zmierzające do rozpoznania różnych struktur powierzchniowych.

Dziecko w pierwszym okresie swojego życia poznaje poprzez manipulowanie różnymi przedmiotami. Dotykając ich powierzchni, wyczuwa strukturę przedmiotu. Poprzez opuszki palców, wargi, język - receptory dotyku, dziecko gromadzi informacje o posiadanym przedmiocie. Rozpoznaje przedmioty dla niego miłe i te, które są odbierane jako nieprzyjemne.

Dostarczane przedmioty do ćwiczeń powinny mieć zróżnicowaną strukturę powierzchniową. Bogactwo proponowanych wrażeń dotykowych pozwala mu na rozwijanie i przeżywanie różnych doświadczeń zmysłowych. Propozycje rodzajów powierzchni:

- ✓ miękka, twarda,
- ✓ gładką śliska, chropowata,
- ✓ cienka, gruba,
- ✓ szorstka, puszysta, gąbczasta, ostra, kłująca,
- ✓ ciepła, zimna,
- ✓ sucha, wilgotna.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

- ✓ wyczuwanie powierzchni, po której chodzę (chodniczek o zmiennej fakturze powierzchni).
- ✓ dotykanie przygotowanych materiałów różnymi częściami ciała (całą dłonią, opuszkami palców, grzbietem dłoni, stopą, palcami stopy itd.), chwytanie ich, podrzucanie.
- ✓ czarodziejski worek:
 - wyszukiwanie przedmiotów,
 - rozpoznawanie ich,
 - wskazywanie na obrazku,
 - odgadywanie nazw ukrytych przedmiotów.
- ✓ rozróżnianie i grupowanie przedmiotów o takiej samej fakturze
- ✓ segregowanie przedmiotów ze względu na rodzaj powierzchni (struktury).
- ✓ łączenie w pary przedmiotów o przeciwstawnych cechach powierzchni (np. gładka - szorstka; miękka - twarda).
- ✓ zabawy z wykorzystaniem materiału plastycznego (dotykanie, ugniatanie, ściskanie, rozciąganie, lepienie, rozrywanie, darcie, oklejanie, formowanie). W zabawach tych można wykorzystać różnego rodzaju masy (solne, papierowe, gliny), gąbki, gazety, papiery, materiał przyrodniczy itp.

1.4. Ćwiczenia zmierzające do poznania drugiej osoby, sposobów komunikowania się z drugim człowiekiem, przekazywania mu informacji i emocji

Przekazywanie informacji odbywa się na wielu płaszczyznach: - drogą komunikatu werbalnego, który jest największym osiągnięciem, a zarazem najtrudniejszym do opanowania sposobem porozumiewania się człowieka;

- ✓ drogą niewerbalną, poprzez przekazywanie i odbieranie komunikatów zmysłami:
- ✓ ruchy ciała, gest, mimikę,
- ✓ zapachy i smaki,
- ✓ dźwięki, czyli bodźce słuchowe dochodzące z otoczenia,
- ✓ barwy,
- ✓ dotyk,
- ✓ symbole i znaki umowne.

Dziecko od pierwszych dni życia uczy się ich rozumienia, poprzez obserwację, naśladownictwo zdobywa doświadczenie i poznaje otoczenie. Z czasem rozpoznaje i uczy się reakcji na przekazywane znaki od drugiej osoby, rozpoznaje treść emocji i przekazywane intencje. Wypracowanie i zdobycie tych umiejętności jest podstawowym warunkiem prawidłowego rozwoju dziecka.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

A. Naśladowanie:

- ✓ naśladowanie wydawanych odgłosów (stukania, klaskania, wydawanych dźwięków przez zwierzęta, przedmioty);
- ✓ naśladowanie wskazywania części ciała;
- ✓ naśladowanie sposobu wykorzystania i posługiwania się różnymi i przedmiotami;
- ✓ naśladowanie czynności samoobsługowych;
- ✓ naśladownictwo podczas wspólnych zabaw z drugą osobą;
- ✓ naśladowanie wydawanych dźwięków (nabywanie umiejętności

porozumiewania się werbalnego).

B. Rozwijanie umiejętności współdziałania z drugą osobą (ćwiczenia w parach, ćwiczenia rozwijające poczucie bezpieczeństwa i wzajemnego zaufania):

- ✓ dotykane różnymi częściami ciała;
- ✓ poklepywanie, opukiwanie;
- ✓ uderzanie;
- ✓ przepychanie, przesuwanie;
- ✓ ciągnięcie;
- ✓ kołysanie, przytulanie;
- ✓ prowadzenie;
- ✓ wzajemne utrzymywanie równowagi i ciężaru ciała;
- ✓ wspólny relaks i odpoczynek.

C. Przekazywanie i odbieranie informacji, uczuć, emocji:

- ✓ zabawy „zgadnij, co robię” - zabawy w naśladowanie różnych czynności;
- ✓ zabawy „zgadnij, jaki jestem” - dobieranie symboli graficznych do prezentowanych emocji (wesoły, smutny, zły);
- ✓ zabawy „pokaż, jaki jestem” - obserwowanie, identyfikowanie i odtwarzanie zachowania drugiej osoby.

2. Ćwiczenia rozwijające zmysł smaku i węchu

Smak, zmysł smaku jest to zdolność oceny przyjmowanych pokarmów na podstawie ich właściwości chemicznych. Poprzez receptory smakowe, znajdujące się w kubkach smakowych rozmieszczonych w błonie śluzowej języka, podniebienia, gardła i krtani, człowiek rozróżnia cztery podstawowe smaki: słodki (najwięcej komórek na czubku języka), gorzki (u nasady języka), słony i kwaśny (na bokach języka).

Węch, czyli zmysł powonienia (węchu), umożliwia odbieranie informacji o niektórych substancjach lotnych, znajdujących się w powietrzu lub w wodzie. Pobudzenie narządu węchu powoduje wrażenie zwane zapachem.

To, w jaki sposób i w jakim stopniu potrafimy rozróżnić smaki i zapachy, zale-

ży od temperatury pokarmu, intensywności substancji aromatycznej i indywidualnych właściwości człowieka.

Dostarczając dziecku różnych doznań smakowych i zapachowych poprzez zabawy i ćwiczenia pobudzające i rozwijające zmysł smaku i węchu, rozszerzamy i wzbogacamy zakres jego doświadczeń.

2.1. Rozpoznawanie smaków:

- ✓ próbowanie dobranych przez nauczyciela substancji;
- ✓ kojarzenie smaku z obrazkiem lub przedmiotem posiadającym wskazany walor smakowy (kwaśny napój - cytryna);
- ✓ przedstawianie odbieranych bodźców smakowych (mimika), - określanie smaku (słodki, gorzki, słony, kwaśny);
- ✓ wyszukiwanie obrazków, przedmiotów posiadających takie same walory smakowe (np. co jest słodkie: cukier, cukierek, lizak; co jest gorzkie: grejpfrut, herbata; co jest słone: sól, morze, zupa; co jest kwaśne: cytryna, pomarańcza);
- ✓ poznawanie po smaku i nazywanie przyjmowanych substancji.

2.2. Rozpoznawanie zapachów:

- ✓ rozpoznawanie zapachów i identyfikowanie ich z produktem, obrazkiem (torebki zapachowe - produkty przechowywane w pojemniczkach, torebkach - dziecko odgaduje i dobiera obrazek, który wiąże się z wyczuwanym zapachem);
- ✓ zagadki zapachowe (dobieranki obrazkowe: co pachnie na łące, w lesie, co pachnie w kuchni. Propozycje zapachowe (np.: czosnek, cebula, cytryna, mięta, wanilia, kwiaty, olejki eteryczne rozpylane np. podczas relaksacji, zapach lasu, łąki, zapachy używane do ciast np.: pomarańczy).

3. Ćwiczenia rozwijające percepcję wzrokową i koordynację wzrokowo-ruchową

Percepcja wzrokowa jest zdolnością rozpoznawania i różnicowania bodźców

wzrokowych oraz umiejętności ich interpretowania. Rozwój procesu spostrzegania przebiega od globalnego i polisensorycznego do spostrzegania analitycznego. Tak więc dziecko na początku swojego życia poznaje otaczający go świat w sposób wielozmysłowy, przypadkowy, całościowy.

Ćwiczenia na poziomie zmysłowym dotyczą pierwszego etapu poznawania - poznawania globalnego, poznawania wielozmysłowego. Oznacza to, iż na tym poziomie przeważać będą ćwiczenia łączące spostrzeżenia wzrokowe, słuchowe, dotykowe, węchowe i ruchowe. Ćwiczenia przedstawione poniżej mają za zadanie rozwijanie kontroli nad posiadany przedmiotem, kontroli ruchów, koordynacji własnej ręki i oka.

Ćwiczenia wykonujemy z przedmiotami naturalnymi, znanymi dziecku, z jego najbliższego otoczenia: zabawki, przedmioty codziennego użytku.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

3.1. Ćwiczenia manipulacyjne (rozpoznawanie przedmiotu przez dotyk):

- ✓ dotykanie, manipulowanie przedmiotami w celu ich poznania (dotykanie, ściskanie, otwieranie, nakładanie);
- ✓ dotykanie, macanie przedmiotu z otwartymi oczami (stosowanie wg przeznaczenia, naśladowanie - najlepiej przedmioty codziennego użytku: łyżka, szczotka, but);
- ✓ dotykanie, manipulowanie, macanie z zamkniętymi oczami (zabawa „czarodziejski worek”, „tajemnicze pudełko” - dziecko odgaduje, jaki przedmiot ukryty jest w worku, wskazuje go na obrazku, identyfikuje, nazywa, jeżeli jest to zabawka może naśladować odgłosy przez nią wydawane - zabawy dźwiękonaśladowcze: *brm, brm* - auto; *hau, hau* - pies; *miał, miał* - kot).

Stosowane przedmioty:

- ✓ przedmioty codziennego użytku (łyżki, buty, szczotka do czesania, kubek do picia, talerz);
- ✓ zabawki, które dziecko zna (misie, lalki, samochody, klocki).

3.2. Ćwiczenia rozwijające percepcję wzrokową, i koordynację wzrokowo - ruchową:

- ✓ wskazywanie i rozróżnianie osób z najbliższego otoczenia;
- ✓ przyglądanie się przedmiotom znajdującym się w pobliżu dziecka (łączenie przedmiotu z jego nazwą);
- ✓ wyciąganie ręki po wskazany przedmiot;
- ✓ wybieranie i trzymanie w ręku wskazanego przedmiotu;
- ✓ trzymanie i przekładanie z ręki do ręki wybranego przedmiotu;
- ✓ zabranie, wkładanie i odkładanie wskazanego przedmiotu w określone miejsce;
- ✓ wskazywanie przedmiotów znanych dziecku (zabawek, przedmiotów codziennego użytku);
- ✓ wskazywanie przedmiotów na obrazkach;
- ✓ napełnianie pudełka klockami (wkładanie do wyznaczonego miejsca)
- ✓ wskazywanie przedmiotów, znanych dziecku (zabawek, przedmiotów codziennego użytku);
- ✓ chwytanie drobnych przedmiotów - zbieranie klocków, koralików;
- ✓ nawlekanie dużych (następnie coraz mniejszych) koralików na sznurek;
- ✓ układanie klocków w jednej linii (tworzenie prostych układów rytmicznych); - piętrzenie i segregowanie klocków, zabawek;
- ✓ dobieranie takich samych przedmiotów (np. 2 lalki, 2 misie, 2 klocki);
- ✓ porządkowanie zabawek wg jednej wybranej cechy (rodzaju tu lalki, tu misie, tu klocki);
- ✓ porównywanie dwóch podobnych zabawek różniących się jedną wyraźną cechą: kolorem - dwa klocki, wielkością - samochody, klocki;
- ✓ wkładanie klocków do pudełek według kształtu - dobieranie;
- ✓ wkładanie drobnych przedmiotów do pojemników z małym otworem;
- ✓ dopasowanie obrazków do przedmiotów i odwrotnie; - dobieranie w pary dwóch takich samych obrazków (przedstawiające znane przedmioty, zabawki);
- ✓ wskazywanie przedmiotów na planszy na podstawie słyszanej nazwy;
- ✓ oglądanie obrazków i wypowiadanie się na ich temat (co jest na

obrazku, co robi);

- ✓ składanie obrazków złożonych z 2 (lub więcej - według możliwości dziecka) elementów) - na wzorze, bez wzoru;
- ✓ zgadywanie, czego brakuje (spośród 2-3 przedmiotów chowamy jeden, dziecko odgaduje, którego przedmiotu brak);
- ✓ wprowadzenie zabaw tematycznych (zabawa w dom, naśladowanie czynności);
- ✓ rozkładanie i składanie zabawek konstrukcyjnych;
- ✓ rysowanie na dużej powierzchni (dowolnie, dowolne ruchy koliste, rysowanie kropek, kresek);
- ✓ łączenie kropek linią;
- ✓ pogrubianie i odwzorowanie prostych kształtów;
- ✓ zabawy masami plastycznymi;
- ✓ zabawy z piłką: turlanie, toczenie piłek

4. Ćwiczenia rozwijające percepcję słuchową

Słuch jest zdolnością odbioru dźwięków. Odbiór słyszanych dźwięków możliwy jest dzięki analizatorowi słuchowemu, który składa się z: receptora odbierającego bodźce słuchowe (ucho), przekazującego je na pobudzenia nerwowe; drogi słuchowej doprowadzającej pobudzenia nerwowe do mózgu; korowej części analizatora (miejsce dokonania analizy i syntezy bodźców słuchowych); oraz nerwów odśrodkowych przekazujących impulsy do mózgu.

Podstawowym warunkiem prawidłowego rozwoju spostrzeżeń słuchowych jest anatomicznie nieuszkodzony i funkcjonalnie sprawny analizator słuchowy (odpowiedzialny za słuch fizyczny), z kolei prawidłowa identyfikacja dochodzących do mózgu bodźców słuchowych jest warunkiem rozwoju mowy (tzw. słuch językowy). Na poziomie pierwszym znajdują się ćwiczenia wstępne, mające na celu stymulowanie percepcji słuchowej (ćwiczenia wrażliwości słuchowej z zakresu rozpoznawania dźwięków naturalnych, dźwięków pochodzących z otoczenia), oraz ćwiczenia wstępne rozwoju mowy w tej grupie ćwiczeń zwracamy szczególną uwagę na ćwiczenia oddechowe kształtujące prawidłowy wdech i wydech oraz ćwiczenia narządów arty-

kulacyjnych).

Ta grupa ćwiczeń ma na celu kształtowanie i rozwijanie umiejętności odbierania, rozpoznawania oraz naśladowania odgłosów, dźwięków z najbliższego otoczenia. Są to odgłosy znane dziecku, wydawane przez zwierzęta, pojazdy, przedmioty, odgłosy celowo wytwarzane. Podczas ćwiczeń dziecko uczy się je rozróżniać, identyfikować oraz naśladować (zabawy dźwiękonaśladowcze), zdobywa wiedzę, doświadczenie, kształtuje pamięć słuchową, co stanowi o drodze dalszego rozwoju.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

- ✓ wysłuchiwanie i rozpoznawanie dźwięków naturalnych:
 - wysłuchiwanie dźwięków naturalnych dochodzących z najbliższego otoczenia;
 - identyfikowanie ich ze wskazaniem;
 - przyporządkowanie słyszanego dźwięku do obrazka.

- ✓ rozpoznawanie dźwięków dochodzących z otoczenia:
 - odgłosów dochodzących z ulicy;
 - sygnałów różnych pojazdów;
 - dźwięków różnych urządzeń gospodarstwa domowego (lecząca woda z kranu, zamykanie drzwi, włączanie światła);
 - głosów znanych zwierząt (dobieranie obrazka do słyszanego dźwięku);
 - dźwięków charakterystycznych dla różnych przedmiotów (papieru, szkła, metalu).

- ✓ rozpoznawanie wytwarzanych dźwięków (szmerów) - najpierw z pomocą wzroku, później słuchowo (dziecko wskazuje przedmiot, który identyfikuje ze słyszonym dźwiękiem):
 - uderzanie łyżeczką w szklanę;
 - uderzanie pałeczką w szybę
 - uderzanie w drewno;

- stukanie w meble;
- uderzanie piłki (odbijanie piłki);
- uderzanie klockami o siebie;
- klaskanie;
- darcie papieru;
- gniecie papieru;
- lanie wody;
- rozpoznawanie przedmiotów ukrytych w pudełku;
- rozpoznawanie głosu i źródła dźwięku (miejsca; odległości blisko, daleko; ilości dźwięków - dużo, mało; np. szukanie ukrytych przedmiotów: zegarka, radia, melodyjki);
- rozpoznawanie po głosie osób z najbliższego otoczenia dziecka (zgadnij kto mówi).

5. Ćwiczenia wstępne do nauki mowy

Rozwój mowy u dzieci nie przebiega w jednakowy sposób. U jednych przebiega on szybciej u innych wolniej. Należy bezwzględnie dostosować ilość ćwiczeń do potrzeb dziecka, biorąc pod uwagę strefę najbliższego rozwoju. Umiejętne stymulowanie rozwoju mowy dziecka nakłada na terapeutę mowy obowiązek bacznej obserwacji dziecka i podążania za nim w zakresie doboru ćwiczeń, czasu ich trwania i ilości powtórzeń i utrważeń.

5.1. Ćwiczenia oddechowe:

Celem ćwiczeń oddechowych jest kształcenie narządów oddechowych, rozwijanie pojemności płuc, wdrażanie do właściwej pracy przepony, kształtowanie prawidłowego oddechu.

Z dziećmi, u których czynność oddychania jest zaburzona (np. dzieci z zespołem Downa), wstępną pracę terapeutyczną należy rozpocząć od ćwiczeń, które ułatwiają oddychanie a zarazem zwiększają napięcie mięśni uczestniczących w procesie oddychania.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

- ✓ zabawa ze smoczkiem (wkładanie i wyjmowanie smoczka – dziecko próbuje zatrzymać smoczek w buzi);
- ✓ ćwiczenia z użyciem płytki przedsionkowej;
- ✓ przetaczanie powietrza w ustach (usta zamknięte) z jednej strony na drugą;
- ✓ zabawa w rogalik (zbieranie powietrza pod górną wargą);
- ✓ nucenie z terapeutą znanych melodii przy zamkniętych ustach;
- ✓ cmokanie;
- ✓ gwizdanie;
- ✓ wciąganie i wydmuchiwanie powietrza;
- ✓ nadymanie buzi i przepychanie powietrza w zamkniętej buzi;
- ✓ dmuchanie na wiatraczek;
- ✓ dmuchanie na płomień świecy;
- ✓ dmuchanie w gwizdek;
- ✓ nadmuchiwanie balonika;
- ✓ zdmuchiwanie lekkich przedmiotów ze stołu;
- ✓ dmuchanie na przedmiot unoszący, zawieszony bądź opadający (kartki, piórka);
- ✓ chuchanie;
- ✓ wąchanie kwiatków;
- ✓ dmuchanie na dmuchawca, na kartkę papieru;
- ✓ wdech z unoszeniem ramion do góry;
- ✓ wydech z opadaniem ramion;
- ✓ zabawy ortofoniczne: naśladowanie zwierząt (długie syczenie węża, szczekanie psa...) ze zmienną głośnością;
- ✓ naśladowanie dźwięków z otoczenia (np. pociągu);
- ✓ naśladowanie śmiechu różnych ludzi;
- ✓ zatrzymywanie oddechu;
- ✓ mówienie prostych, znanych dziecku wyrazów (ciągu) na jednym wydechu.

5.2. Ćwiczenia przygotowujące do mówienia

Ćwiczenia artykulacyjne mają na celu kształtowanie zręcznych i celowych ruchów warg, języka i podniebienia miękkiego i szczęki dolnej (żuchwy), wyuczenie koordynacji ruchowej w zakresie aparatu artykulacyjnego oraz wyuczenie prawidłowego połykania.

5.3. Zestaw ćwiczeń warg i języka:

- ✓ obrysowanie kształtu ust przez terapeutę;
- ✓ leciutki masaż warg;
- ✓ uklepywanie warg palcami;
- ✓ ściąganie ust w dzióbek;
- ✓ rozchylanie ust w kierunku kąćków ust (szeroki uśmiech);
- ✓ rozchylanie i składanie warg do uśmiechu;
- ✓ zaciskanie warg;
- ✓ nakładanie wargi dolnej na górną i górnej na dolną;
- ✓ nagryzanie górnymi zębami na dolną wargę i dolnymi na górną;
- ✓ nadymanie policzków — baloniki;
- ✓ parskanie koni - wibracja warg;
- ✓ warczenie motoru;
- ✓ leciutkie dotykanie języka pałeczką, patyczkiem, łyżeczką;
- ✓ uklepywanie języka za pomocą łyżeczki;
- ✓ unoszenie języka, przekładanie, huśtanie za pomocą łyżeczki;
- ✓ zlizywanie miodu z łyżeczki;
- ✓ oblizywanie ust przez dziecko (usta posmarowane miodem) najpierw górna warga później dolna;
- ✓ samodzielne układanie warg do uśmiechu, cmokanie;
- ✓ samodzielne składanie pocałunku;
- ✓ gra na grzebieniu (masaż wibracyjny)
- ✓ przesuwanie języka po dolnej wardze, od lewego do prawego kąćka ust opierając język o wargę dolną i bez opierania;
- ✓ przesuwanie języka po górnej wardze, od prawego do lewego kąćka ust opierając język o wargę górną i bez opierania;

- ✓ wysuwanie i chowanie języka;
- ✓ wykładanie języka do brody i nosa;
- ✓ rozkładanie szerokie języka - łopata;
- ✓ głaskanie podniebienia językiem;
- ✓ dotykanie czubkiem języka różnych miejsc w jamie ustnej;
- ✓ usta zamknięte, język wykonuje okrężne ruchy po wewnętrznej stronie warg i policzka;
- ✓ robienie rurki z języka;
- ✓ klaskanie językiem - jadące konie;
- ✓ liczenie zębów - przesuwanie języka po zębach górnych i dolnych, po zewnętrznej i wewnętrznej stronie;
- ✓ robienie łyżeczki z języka (wgłębienie na grzbiecie języka, boki i przód uniesione);
- ✓ wypychanie językiem policzków;
- ✓ picie przy użyciu łyżeczki;
- ✓ picie przy użyciu rurki;
- ✓ lizanie lizaka.

5.4. Zestaw ćwiczeń podniebienia miękkiego

Ćwiczenia podniebienia miękkiego najlepiej jest wykonywać z wy korzystaniem lusterka. Wówczas dziecko nie tylko obserwuje terapeutę i naśladuje go, ale widzi, jak samo wykonuje ćwiczenia. Wszystkie ćwiczenia podniebienia dziecko wykonuje przy szeroko otwartych ustach.

- ✓ ziewanie przy nisko opuszczonej szczękę;
- ✓ wdech przez nos i wydech przez usta przy szeroko otwartych ustach;
- ✓ wdychanie powietrza przez usta przy zakrytym nosie;
- ✓ wdychanie powietrza przez nos przy zamkniętych ustach;
- ✓ naśladowanie odgłosów gęsi - gęganie;
- ✓ naśladowanie odgłosów płukanego gardła.

5.5. Zestaw ćwiczeń wzmacniających pierścień zwierający gardło:

- ✓ dmuchanie przy zakrytym nosie;

- ✓ ziewanie;
- ✓ masaż podbródka;
- ✓ opadanie szczęki dolnej i szybkie jej unoszenie;
- ✓ kasłanie przy wysuniętym języku;
- ✓ połykanie picia przy zakrytym nosie;
- ✓ chrapanie.

5.6. Zestaw ćwiczeń ruchów szczęki dolnej:

- ✓ opuszczanie i podnoszenie szczęki dolnej;
- ✓ przesuwanie szczęki dolnej w prawo i w lewo;
- ✓ wysuwanie szczęki dolnej do przodu i cofanie jej;
- ✓ żucie.

5.7. Zestaw ćwiczeń prawidłowego połykania:

- ✓ unoszenie języka za górne, przednie zęby;
- ✓ dotykanie wskazanego miejsca palcem, metalową szpatułką, językiem; .
- ✓ ćwiczenia ze śpiewem sylab – lalala;
- ✓ połykanie śliny przy zamkniętych zębach, szerokim uśmiechu, język trzymany przez cały czas za górnymi zębami;
- ✓ picie i połykanie płynów (dziecko pije wodę lub inny napój po jednym łyku, kolejno zachowując czynności: nabiera łyk napoju, unosi język, zamyka zęby, połyka płyn).

Ćwiczenia narządów artykulacyjnych mają działanie uspokajające, koncentrujące. Należy jednak pamiętać, iż narządy mowy szybko ulegają zmęczeniu, zbytne przeformowanie dziecka spowoduje zniechęcenie do dalszych ćwiczeń.

6. Ćwiczenia rozwijające sprawność ruchową

Potrzeba ruchu jest zjawiskiem biologicznym człowieka. Dziecko stopniowo doskonali swoje podstawowe ruchy lokomocyjne oraz ruchy warunkujące wykonanie różnych czynności. Poprzez ruch poznaje siebie, drugą osobę, otoczenie, w którym żyje.

6.1. Ćwiczenia motoryki dużej są integralną częścią rozwoju ruchowego dziecka. Poprzez ruch, obcowanie z nim, dziecko zdobywa doświadczenie, przyswaja umiejętności, które później będzie wykorzystywało w dalszym swoim życiu.

Przykłady zabaw i ćwiczeń motoryki dużej:

- ✓ klaskanie;
- ✓ wstawanie;
- ✓ sięganie po przedmioty wskazane przez terapeutę;
- ✓ podnoszenie przedmiotów i kładzenie ich w wyznaczone miejsce;
- ✓ toczenie piłki;
- ✓ chwywanie piłki (średniej wielkości);
- ✓ kopanie piłki;
- ✓ podrzucanie piłki, większej zabawki;
- ✓ podrzucanie mniejszej zabawki (woreczka);
- ✓ chodzenie po wyznaczonym torze;
- ✓ chodzenie do przodu, na boki, do tyłu (z asekuracją);
- ✓ przechodzenie przez tunel (schylanie, skłanianie);
- ✓ skakanie obunóż (przeskakiwanie przez kałużę), na jednej nodze (z podparciem).

6.2. Ćwiczenia z zakresu motoryki małej związane są ściśle z użyciem dłoni i palców. Wykonywane ćwiczenia odbywają się poprzez naśladowanie, oglądanie i przede wszystkim koordynację wzrokowo-ruchową.

Celem tych ćwiczeń jest kształtowanie i kontrolowanie ruchów rąk i palców; kształtowanie i doskonalenie chwytu; kształtowanie i doskonalenie umiejętności manipulowania przedmiotami oraz koordynacja obu rąk.

Propozycje zabaw i ćwiczeń motoryki małej:

- ✓ chwywanie całą dłonią przedmiotów;
- ✓ chwywanie małych przedmiotów palcami (ruch pencetowy);

- ✓ chwytanie drobnych przedmiotów palcami i manipulowanie nimi
- ✓ otwieranie i zamykanie pudełek;
- ✓ wkładanie i wyjmowanie przedmiotów do pudełka z patrzeniem;
- ✓ wkładanie i wyjmowanie przedmiotów do pudełka bez patrzenia
- ✓ trzymanie przedmiotu w ręku (łyżki, nabieranie na łyżkę);
- ✓ dotykanie przedmiotów o różnej fakturze (zabawy dotykowe);
- ✓ gniecenie, lepienie z przygotowanych mas;
- ✓ darcie papieru;
- ✓ malowanie ręką dużych powierzchni;
- ✓ rysowanie kredką (dowolnie na wskazanej powierzchni).

II. Poziom poznawczy

– czyli poznanie przez stymulację i naukę

Zabawa jest podstawową formą aktywności dziecka. Podczas zabawy dziecko poznaje otaczający go świat, zdobywa o nim informacje, wzbogaca swoje doświadczenia i przyswaja coraz to nowe umiejętności. Na tym etapie poznawania dziecko interesuje wszystko. Uczy się, obserwując i naśladowując innych.

Po okresie poznawania zmysłowego, gdzie dziecko poznawało otaczający je świat poprzez zmysły (dotyk, węch, smak, wzrok i słuch), dziecko uczy się, poznaje poprzez doświadczanie w zabawie i obserwację efektów swoich działań. Podstawą zdobywania informacji na tym poziomie jest rozwój procesów poznawczych. Dzięki stopniowemu doskonaleniu funkcji poznawczych dziecko zdobywa coraz to więcej możliwości i umiejętności.

Wykorzystując w pracy terapeutycznej naturalną potrzebę aktywności i doświadczeń dziecka, poprzez właściwą stymulację jego rozwoju, możemy spowodować nabywanie nowych umiejętności i rozszerzać aktywność poznawczą dziecka.

Stwarzając mu poczucie bezpieczeństwa, zachęcając i nagradzając podejmowane przez niego wysiłki, przy jednoczesnym stosowaniu zasady stopniowania trudności, osiągniemy oczekiwane efekty. Tylko cierpliwość, wyrozumiałość do indywidualnych możliwości dziecka sprawi, iż praca terapeutyczna spełni swoje zadanie.

Poziom ten może być stosowany wobec dzieci, które osiągnęły już umiejętności przewidziane na etapie zmysłowym, jednocześnie opracowany jest tak, aby mógł być użyteczny dla dzieci bez względu na wiek.

Obszary działań na poziomie poznawczym: wzrok, słuch, rozwój mowy i myślenia, motoryka duża i mała, orientacja w przestrzeni.

1. Ćwiczenia rozwijające percepcję i pamięć wzrokową oraz koordynację wzrokowo - ruchową:

Zmysł wzroku spełnia szczególną rolę w rozwoju procesów poznawczych i w nabywaniu przez dziecko doświadczeń. Na tym poziomie spostrzeżenia dzieci cechuje synkretyzm. Dziecko to co spostrzega ujmuje globalnie, ogólnikowo. W spostrze-

ganych przedmiotach, zjawiskach wyróżnia przede wszystkim cechy łatwo uchwytnie, przyciągające uwagę. Są to cechy wyglądu zewnętrznego, takie jak: barwa (dzieci rozróżniają- choć nie muszą nazywać - podstawowe barwy widma: czerwoną, niebieską, żółtą), wielkość, kształt.

Na tym etapie rozwoju dziecko dostrzega przede wszystkim te przedmioty oraz te cechy łączące poszczególne części i składniki przedmiotów, które odgrywają bezpośrednią rolę w wykonywanej przez nie czynności.

Dlatego w pracy terapeutycznej należy uwzględnić takie propozycje ćwiczeń, które będą rozwijały sprawność funkcji wzrokowych poprzez różne formy działalności dziecka.

Propozycje ćwiczeń i zabaw:

A. Obserwacja:

- ✓ najbliższego otoczenia w różnych okolicznościach (co widzisz w tym pokoju, co jest na stole, co robi mama? - np. mama robi herbatkę);
- ✓ tego, co znajduje się wokół dziecka (ludzi, zwierząt, rzeczy, kto bawi się z Kasią?);
- ✓ czynności wykonywanych przez różne osoby;
- ✓ naśladowanie obserwowanych czynności (zabawy odtwórcze, które są wstępem do zabaw tematycznych).

B. Wyszukiwanie:

- ✓ przedmiotów, zabawek wskazanych przez nauczyciela w najbliższym otoczeniu;
- ✓ takich samych przedmiotów w najbliższym otoczeniu (gdzie schował się miś, daj mi go);
- ✓ przedmiotów w materiałach przygotowanych przez nauczyciela (np. poszukaj takiego samego klocka, takiej samej zabawki);
- ✓ obrazka do przedmiotu wskazanego przez nauczyciela;
- ✓ obrazka do nazwy przedmiotu wskazanej przez nauczyciela;
- ✓ figury geometrycznej do wzoru na obrazku (koło, kwadrat- lub więcej

według możliwości dzieci);

- ✓ ukrytych przedmiotów, figur na obrazku (duże, charakterystyczne kształty, dobrze wyeksponowane np. obrazek samochodu - pokaż, gdzie są koła);
- ✓ dostrzeganie prawidłowości lub nieprawidłowości we wskazywaniu określonego w zabawie przedmiotu - nauczyciel pokazuje psa i mówi: to jest kot, dziecko poprawia nauczyciela.

C. Układanie:

- ✓ przedmiotów wg poleceń nauczyciela (np. proszę połóż zabawkę kota na stole);
- ✓ nakładanie takich samych obrazków na siebie;
- ✓ prostych ciągów rytmicznych (układanie przedmiotów, zabawek wg podanego wzoru, na przykład ułóż tak samo - kot, pies, kot, pies);
- ✓ układanie zabawek na półkach; dokończ układanie - kot, pies, kot... - układanki z dwóch rodzajów przedmiotów;
- ✓ układanie ciągów rytmicznych z dostrzeganiem przemienności dnia i nocy (układanie obrazków na przemian: dzień, noc, dzień, noc - do ćwiczenia można wykorzystać karty logiczne);
- ✓ układanie zabawek, klocków w wyznaczonym miejscu;
- ✓ układanie klocków wg określonej zasady: wg koloru (żółte, czerwone, niebieskie - wprowadzamy kolory podstawowe)
- ✓ układanie figur geometrycznych na wzorze, wg podanego wzoru - proste ciągi rytmiczne (koła, kwadraty); - dowolnych form i układów z przedmiotów, klocków i figur;
- ✓ wznoszenie prostych, dowolnych budowli z klocków i figur geometrycznych;
- ✓ wznoszenie prostych budowli wg wzoru, np. pociąg, wieża;
- ✓ dopasowanie przedmiotu, klocka do właściwego miejsca (układanki 3-4 elementowe) zgodnie z wycięciem;
- ✓ dopasowanie przedmiotu, klocka, figury do swojego cienia (zabawa -

czyj to cień);

- ✓ układanie dowolnych konstrukcji z figur geometrycznych;
- ✓ układanie obrazków wg kolejności występowania po sobie: co było najpierw, a co potem - 2 typowe obrazki, np. jabłko - ogryzek;
- ✓ układanie obrazków wg kolejności wydarzeń - proste historyjki obrazkowe (2 obrazki) - na przykład dziecko ma brudne ręce, dziecko myje ręce (przy tego rodzaju ćwiczeniach można wprowadzić tzw. proste zmiany odwracalne: brudne ręce - czyste ręce, i zmiany nieodwracalne: cały kubek - potłuczony kubek);
- ✓ łączenie czynności i ich skutków (najpierw to, potem to);
- ✓ co trzeba zrobić, aby osiągnąć cel: zabawy - budowanie z klocków, kolejność w sytuacjach życiowych (mam brudne ręce, co muszę zrobić).

D. Porównywanie:

- ✓ porównywanie ze sobą dwóch takich samych przedmiotów, różniących się między sobą jedną cechą (np. kolorem - dwie piłki: czerwona i żółta; zapoznanie z nazwą kolorów, podczas kolejnych zabaw utrwalamy nazwy kolorów, dziecko wskazuje kolor, nie musi go nazywać);
- ✓ dopasowanie przedmiotu do ramki – szablon wewnętrzny i zewnętrzny;
- ✓ porównywanie wielkości przedmiotów: duży, mały;
- ✓ porównywanie przedmiotów: takie same, różne;
- ✓ dostrzeganie podobieństw i różnic między dwoma przedmiotami - jedna cecha (czym różnią się dwa misie: jeden jest duży, a drugi mały);
- ✓ dostrzeganie różnic między przedmiotami, obrazkami, (charakterystyczne różnice: kolor, kształt, położenie);
- ✓ porównywanie ze sobą dwóch takich samych przedmiotów, różniących się między sobą dwiema, trzema cechami (wstęp do wprowadzenia pojęć ogólnych, np. to są klocki - okrągłe, duże, czerwone; samochody - osobowe i ciężarówki);
- ✓ dostrzeganie przedmiotów niepasujących do całości (np. koło, koło, koło, miś; lalka, lalka, klocek, lalka);
- ✓ dostrzeganie co tu się zmieniło (ustawienie obok siebie 3 przedmiotów,

dziecko zamyka oczy, w tym czasie chowamy lub przestawiamy jeden przedmiot.

E. Dobieranki, zgadywanki:

- ✓ dobieranie drugiego obrazka do istniejącego już wzoru;
- ✓ zgadywanie, która zabawka została schowana i określenie jej wyglądu;
- ✓ zgadywanie, który obrazek został schowany;
- ✓ zgadnij, co to jest (czarodziejski worek: dziecko ogląda przedmiot na obrazku i szuka w worku takiego samego przedmiotu (do worka wkładamy przedmioty do pary, o charakterystycznym kształcie: zabawki, klocki, figury geometryczne).

F. Porządkowanie i grupowanie (klasyfikowanie):

- ✓ porządkowanie par obrazków;
- ✓ porządkowanie przedmiotów i figur geometrycznych według jednej wybranej cechy;
- ✓ gromadzenie przedmiotów ze względu na ich przeznaczenie: klocki do budowania, zabawki do zabawy w dom, zabawki do piaskownicy;
- ✓ grupowanie przedmiotów ze względu na przynależność: gdzie to powinno być porządki na półkach: tu klocki, tu ubrania, tu samochody;
- ✓ grupowanie z uzasadnieniem, dlaczego to tu nie pasuje (bo tu są same lale).

G. Składanie:

- ✓ układanie obrazków pociętych na 3—4 części - prosta i typowa treść obrazka - układanie na obrazku lub według wzoru;

H. Wyodrębnianie i liczenie (w zakresie umiejętności dziecka):

- ✓ wyodrębnianie przedmiotów do policzenia (wybierz koła i policz je);
- ✓ liczenie przedmiotów;
- ✓ liczenie rąk, palców rąk, prostowanie palców liczonych;

- ✓ oglądanie palców u nóg i liczenie ich;
- ✓ liczenie przedmiotów, następnie pokazywanie, ile ich jest na palcach.

I. Rysowanie, malowanie:

- ✓ linii poziomych i pionowych (proste wzory wg Bogdanowicz) z nauczycielem;
- ✓ linii poziomych, pionowych samodzielnie na wzorze, wg wzoru (pada deszcz, półki na zabawki);
- ✓ linii prostych, falowanych, ukośnych (wspólnie z nauczycielem, po wzorze, samodzielnie), np. fale na morzu, ślizgawka...;
- ✓ dowolne rysowanie;
- ✓ wypełnianie dużych wzorów kolorem (wypełnianie prostych kształtów ograniczonych konturem - matowanie palcem, kolorowanie kredą, węglem).

J. Zabawa z masą - lepienie, wyklejanie:

- ✓ dowolne formowanie masy;
- ✓ formowanie wałków;
- ✓ formowanie elementów płaskich, okrągłych.

2. Ćwiczenia percepcji, pamięci słuchowej i koordynacji słuchowo-ruchowej

Na poziomie poznawczym skupiałam się na ćwiczeniach rozwijających i doskonalących umiejętność odbioru, rozpoznawania, a także naśladowania odgłosów i dźwięków występujących w najbliższym otoczeniu. Są to więc odgłosy naturalne, wydawane przez zwierzęta, pojazdy itp., a także dźwięki wytwarzane sztucznie, celowo przez człowieka. Dziecko, wysłuchując dźwięki, próbuje je naśladować, jest to pierwszy krok do rozwijania umiejętności odtwarzania słyszanych dźwięków. Już właśnie na tym poziomie wprowadzamy pierwsze ćwiczenia rozwijające pamięć słuchową. Dziecko, wysłuchując dźwięki, zapamiętuje je i w dalszej kolejności próbuje samodzielnie odtworzyć dźwięk kojarzący się z danym obrazem czy sytuacją

Rozszerzając zakres słyszanych i odtwarzanych dźwięków, a także prostych

układów rytmicznych, słuch dziecka staje się wrażliwy, doskonali i przygotowuje się do dalszego etapu rozwoju.

Kształcenie percepcji słuchowej na proponowanym poziomie odbywa się poprzez ćwiczenia wrażliwości słuchowej (różnicowanie dźwięków niewchodzących w skład mowy ludzkiej) oraz ćwiczenia doskonalące spostrzegawczość słuchową i koordynację słuchowo-ruchową.

2.1. Ćwiczenia wrażliwości słuchowej

A. Rozróżnianie dźwięków

- ✓ rozróżnianie odgłosów dochodzących z otoczenia (dochodzące z sąsiedztwa, ulicy); wysłuchiwanie ciszy (żadnych dźwięków celowo nie wytwarzamy);
- ✓ wysłuchiwanie odgłosów szumiących drzew;
- ✓ wysłuchiwanie wiatru, deszczu, burzy;
- ✓ wysłuchiwanie odgłosów z ulicy: jadących samochodów, tramwajów, pociągów, trąbiących pojazdów.

B. Rozpoznawanie wytwarzanych dźwięków (szmerów):

- ✓ uderzenia o różne przedmioty: stukanie w nie, stukanie pałeczką, stukanie w dwa takie same przedmioty: szkło, drewno, metal, zabawkę plastikową;
- ✓ rozpoznawanie głosu i źródła dźwięku (gdzie ukryty jest przedmiot, który słyszysz? - wskazanie miejsca, kierunku, odległości - czy dźwięki, które słyszysz, są daleko czy blisko; ilości dźwięków - czy słyszysz jeden dźwięk, czy więcej - na tym etapie dziecko ma do rozpoznania jeden lub dwa typowe dźwięki, w miarę poszerzania możliwości dziecka wprowadzamy kolejny dźwięk).

C. Różnicowanie i naśladowanie głosów zwierząt (zabawy ortofoniczne)

- ✓ rozpoznawanie i dobieranie obrazka do słyszanego głosu zwierzęcia;
- ✓ naśladowanie głosu zwierząt wskazanych na obrazku;

- ✓ rozpoznawanie naśladowanych przez inne dzieci głosów zwierząt.

D. Rozpoznawanie i naśladowanie dźwięków z otoczenia

- ✓ rozpoznawanie dźwięków wydawanych przez różne przedmioty (włączona suszarka, dzwoniący telefon, zamykane drzwi);
- ✓ rozpoznawanie i naśladowanie dźwięków wydawanych przez pojazdy (pociąg - tuu, tuu, tuu; auto - brm, brm, pipip, pipip...).

E. Grupowanie przedmiotów wydających takie same dźwięki:

- ✓ grupowanie przedmiotów wydających odgłosy wskazanych zwierząt (jakie zwierzęta wydają głos - miau);
- ✓ grupowanie przedmiotów, z którymi kojarzy się słyszany dźwięk (np. grupowanie pojazdów).

F. Rozpoznawanie osób po głosie:

- ✓ zabawa - Kto ukrył się za parawanem? - dziecko mówi swoim naturalnym głosem;
- ✓ rozpoznawanie poszczególnych dzieci po głosie, naśladowujących wybrane przez siebie zwierzę;

G. Wysłuchiwanie i różnicowanie dźwięków za względu na jego natężenie:

- ✓ dźwięki ciche;
- ✓ dźwięki głośne;
- ✓ naprzemienne raz cicho, raz głośno.

H. Wysłuchiwanie zmian w tempie i głośności wydawanych i słyszanych dźwięków:

- ✓ szybko (np. szybkie szczekanie psa lub miauczenie kota); - wolno (np. wolne szczekanie psa lub miauczenie kota);
- ✓ naprzemiennie (np. wolne szczekanie psa, szybkie szczekanie psa, wolne szczekanie psa: hau, hau; hau, hau; hau, hau - do zabawy można wykorzystać dwie zabawki, z których jedna będzie szczekała wolno a

druga szybko).

2.2. Ćwiczenia spostrzegawczości słuchowej i koordynacji słuchowo-ruchowej

A. Wysłuchiwanie i różnicowanie powtarzających się dźwięków tworzących proste układy rytmiczne, np. dwa uderzenia w podłogę lub stół, tak aby ilość słyszanych dźwięków była wyraźna - prosimy dziecko, aby zrobiło tak samo.

Przykłady ćwiczeń i zabaw:

- ✓ wyklaskiwanie słyszanego prostego rytmu;
- ✓ tupanie, wystukiwanie prostego rytmu.

B. Układanie, tworzenie szeregów rytmicznych:

- ✓ układanie przedmiotów według słyszanego podanego rytmu (np. auto, klocek, auto, klocek, auto... - dziecko próbuje samodzielnie dalej podawać i układać rytm);
- ✓ tworzenie szeregów dźwięków wydawanych przez różne zwierzęta (np. kot, pies, kot). Dziecko słyszy wydawane dźwięki (miał, hau, miał) zapamiętuje je, następnie powtarza je wg kolejności (kot, pies, kot);
- ✓ zabawy ruchowe z zauważalnym rytmem (np. tupnij, podskocz, tupnij, podskocz; podskocz, podskocz, tupnij, podskocz, podskocz);
- ✓ układanie rytmów z klocków, a następnie wystukiwanie go (na początku dziecko może wystukiwać w klocki, zwracamy uwagę dziecka na przerwy między klockami);
- ✓ układanie klocków na podstawie słyszanego rytmu (np. dwa szybkie klaśnięcia - dwa klocki obok siebie);
- ✓ liczenie słyszanych dźwięków.

C. Odtworzenie rytmu ilustrowanego układem przestrzennym:

- ✓ tworzenie układów przestrzennych (klocki układamy obok dziecka od

lewej do prawej strony - odstępy między klockami sugerują przerwę między słyszanyymi dźwiękami, mniejsza przerwa sugeruje krótką przerwę między dźwiękami); np. dwa klocki obok siebie - dziecko wystukuje tyle razy, ile ma klocków klocki rozsunięte - wyklaskiwanie z dłuższą przerwą, więcej klocków;

- ✓ graficzne odtworzenie słyszanego rytmu (dziecko z dowolnych elementów układa słyszany prosty rytm).

Należy pamiętać, aby proponowane ćwiczenia były dostosowane do możliwości indywidualnych każdego dziecka. Urozmaicone zabawy i zachęcanie do nich poprzez pochwały nawet drobnych osiągnięć dziecka są miarą sukcesu wspólnych ćwiczeń.

Uzupełnieniem powyższych ćwiczeń będą zabawy i ćwiczenia proponowane przez M. Bogdanowicz w Metodzie Dobrego Startu.

3. Rozwój mowy i myślenia

Rozwój mowy rozpoczyna się jednocześnie z rozwojem poznawczym dziecka. Już pod koniec pierwszego roku życia pojawia się rozumienie wypowiedzi słownych. W tym okresie dziecko poznaje znaczenie słów oznaczających najbliższe mu osoby, oznaczenia słowne znanych mu przedmiotów - zabawek, zwierząt, a także znaczenia krótkich poleceń słownych. Dziecko uczy się rozumieć to, co do niego mówimy, a dopiero później uczy się mowy.

Dlatego nieodzownym elementem wprowadzanym równolegle z percepcją jest rozwijanie umiejętności językowych. Słowo mówione bezpośrednio przekazywane dziecku podczas zabaw, ćwiczeń utrwala doznanie spostrzeżeniowe, te zaś wzbogacają zasób językowy, bogactwo pojęć dziecka. Zapoznanie dziecka z właściwym słowem, oznaczającym przedmiot, pojęcie, działanie, rozwija tzw. rozumienie werbalne. Poprzez pytania: „co to jest?”; „Jak się nazywa?” „Do czego służy?” wzbogacamy jego słownik, jednocześnie rozwijając pamięć słowną i myślenie. Celem ćwiczeń i zabaw doskonalących i usprawniających rozwój mowy i myślenia jest:

- ✓ kształtowanie słuchu i umiejętności rozumienia;
- ✓ rozwijanie, doskonalenie lub usprawnianie narządów artykulacyjnych (ćwiczenia proponowane są w części dotyczącej rozwoju zmysłowego);
- ✓ zapoznanie dziecka z otoczeniem: osobami, zabawkami, przedmiotami

codziennego użytku, zwierzętami, roślinami. Każdy nowo wprowadzany wyraz powinien być kilkakrotnie powtórzony i zobrazowany;

- ✓ kształtowanie umiejętności percepcyjnych;
- ✓ zapoznanie dziecka z czynnościami wykonywanymi na co dzień (dotyczącymi samoobsługi, wykonywanych czynności przez inne osoby);
- ✓ wyrabianie umiejętności komunikowania własnych potrzeb;
- ✓ wyrabianie umiejętności komunikowania się z drugą osobą.

Przykładowe zestawy ćwiczeń i zabaw:

A. Ćwiczenia narządów mowy:

- ✓ ćwiczenia języka,
- ✓ ćwiczenia warg,
- ✓ ćwiczenia podniebienia miękkiego,
- ✓ ćwiczenia szczęki dolnej.

B. Ćwiczenia oddychania:

- ✓ wykonywanie krótkich ćwiczeń oddechowych,
- ✓ ćwiczenia w czyszczeniu nosa,
- ✓ uświadomienie konieczności oddychania przez nos,
- ✓ ćwiczenia właściwego gospodarowania oddechem podczas wypowiedzi.

C. Ćwiczenia i zabawy dźwiękonaśladowcze i mimiczne:

- ✓ rozpoznawanie i naśladowanie głosów zwierząt, pojazdów łatwych do odtworzenia;
- ✓ rozpoznawanie i naśladowanie dźwięków dochodzących z otoczenia;
- ✓ rozpoznawanie i naśladowanie min - zabawy mimiczne (wesoła i smutna zabawka).

D. Ćwiczenia rozwijające i wzbogacające słownik dziecka i pamięć słowną.

- ✓ wskazywanie i nazywanie (przyswajanie znaczenia wyrazu okre-

ślającego nazwę danego przedmiotu, zwierzęcia, rośliny, części ciała, koloru, stosunków przestrzennych). Słuchanie nazw i wskazywanie odpowiadających im desygnatów - poznawanie części ciała - np. to moja głowa, dotknij swojej głowy; to moja ręka, a ty, gdzie masz rękę;

- ✓ zbieranie zabawek - podaj mi lalkę, podaj mi klocki (możemy wprowadzać kolory: żółty, czerwony, niebieski - dziecko będzie przynosiło klocki o wyznaczonym kolorze, nie musi ich jednak nazywać);
- ✓ oglądanie książek z obrazkami tematycznymi (zabawki, pojazdy, ubrania, przedmioty codziennego użytku, czynności) - na jednej stronie jeden obrazek;
- ✓ słuchanie prostych rymowanek uczących znaczenia słów;
- ✓ wyszukiwanie przedmiotów znajdujących się w pobliżu dziecka (najpierw dwa przedmioty, na przykład daj mi lalkę i misia; później dodajemy jeszcze kolejny przedmiot - przed każdą zabawą powtarzamy nazwy przedmiotów biorących udział w zabawie);
- ✓ wyszukiwania, zapamiętywanki - dziecko ma przed sobą przedmioty lub obrazki, które ma wyszukać i ułożyć w podanej kolejności;
- ✓ układanie przedmiotów na półkach, do pudełka, pod stół - wprowadzamy znaczenie pojęć dotyczących położenia przedmiotów w przestrzeni i rozumienia prostych konstrukcji przyimkowych - na, pod, w, do - w zależności od możliwości dziecka - przedmioty we wskazanej kolejności, na przykład połóż na półce lalkę, kota i misia, wyszukaj obrazki i ułóż kolejno (obok siebie) kota, kurę i psa;
- ✓ segregowanie przedmiotów, na przykład włóż do pudełka klocki, wybierz same klocki żółte;
- ✓ powtarzanie nazw przedmiotów znajdujących się wokół dziecka;
- ✓ zabawa „co to jest?” - podajemy dziecku nazwę przedmiotu, a następnie prosimy, by powtórzyło nazwę, np. to jest kot, co to jest?;
- ✓ zabawa „jaki to kolor?” - podajemy dziecku nazwę przedmiotu wraz z jego kolorem, np. to jest żółty klocek, podaj mi taki sam, jaki kolor ma twój klocek, mój jest żółty, a twój?
- ✓ liczenie zabawek ze wskazaniem (w zakresie możliwości dziecka, dziec-

ko dotyka kolejno przedmioty i wspólnie z nauczycielem liczy je 1,2...

- ✓ samodzielne nazywanie przedmiotów (dziecko zapytane "co to jest?" - odpowiada: lalka);
- ✓ samodzielne nazywanie cech (jaki jest samochód - duży, maty...);
- ✓ samodzielne nazywanie czynności (co robi mama -jedzenie, sprząta, prasuje...); - kolorów (dziecko może, choć nie musi jeszcze na tym etapie nazywać kolorów, będzie je wybierać, dobierać, wskazywać); .. części ciała;

Wprowadzamy nie tylko nazwy przedmiotów, ale również nazwy czynności, właściwości przedmiotów (wielkość; kształt - koło, kwadrat; kolor), nazwy stanów emocjonalnych (wesoły, smutny).

E. Ćwiczenia rozwijające rozumienie prostych zdań, poleceń, czynności i prostych związków logicznych:

- ✓ **naśladowanie** ruchów, prostych czynności: zabawa „rób to co ja” (ćwiczenia zmierzające do poznania własnego ciała, samoobsługowe);
- ✓ weź do ręki taki sam przedmiot;
- ✓ proste zabawy tematyczne.
- ✓ **śluchanie i rozumienie** prostych poleceń słownych wyszukiwanie i podawanie przedmiotów;
- ✓ układanie wg podanego sposobu;
- ✓ wkładanie w wyznaczone miejsce;
- ✓ dotykanie wskazanych przedmiotów, części ciała
- ✓ grupowanie przedmiotów wg podanego kryterium;
- ✓ słuchanie prostych opowiadań wspartych materiałem konkretnym (zabawy z pacynką, krótkie inscenizacje).

F. Ćwiczenia samodzielnego wypowiedzania się:

Zabawy i ćwiczenia prowokujące do samodzielnego, samorzutnego wypowiedzania się:

- ✓ zabawy klockami;
- ✓ zabawy konstrukcyjne;
- ✓ zabawy tematyczne (zabawa w telefon, zabawa w dom);

- ✓ przedstawianie treści obrazka (porównywanie obrazków, opisywanie czynności wykonywanej na obrazku).

Prowokowanie do zadawania pytań:

- ✓ kładziemy przed dzieckiem dwa przedmioty, mówimy dziecku, jak się nazywa, bądź podajemy wybraną cechę przedmiotu (duży, czerwony) tylko jednego z nich, tym samym prowokujemy dziecko do zadania pytania o drugi przedmiot lub cechę: co to jest?;
- ✓ zabawy z porównywaniem przedmiotów, obrazków, wykonywanych czynności (co najpierw, co potem).

Ćwiczenia i zabawy doskonalące wypowiedź pod względem gramatycznym;

- ✓ ćwiczenia fleksyjne (zabawy „czego tu brakuje” - poprawne stosowanie końcówki rzeczownika w dopełniaczu, zabawy w grupowanie takich samych elementów: klocek - klocki - stosowanie liczby mnogiej);

Ćwiczenia wzbogacające mowę w określenia dotyczące stosunków między przedmiotami i czynnościami, stosunki jakościowe i ilościowe:

- ✓ określanie miejsca przedmiotu - na, pod, za, w... (przedmiot, obrazek);
- ✓ szukanie przedmiotów (zabawa ciepło – zimno);
- ✓ określanie wielkości przedmiotu (porównywanie - np. ten duży, a ten mały samochód);
- ✓ stopniowe poznawanie liczebników głównych i porządkowych (liczenie samochodów: 1, 2, 3..., określanie liczby samochodów - pierwszy, drugi).

4. Ćwiczenia motoryki dużej i małej

Ćwiczenia sprawności ruchowej są bardzo ważnym elementem terapeutycznym, bowiem poprzez różnego rodzaju aktywność ruchowe dziecko wzbogaca swoje coraz to nowe umiejętności. Dobranie właściwych ćwiczeń do indywidualnego poziomu rozwoju psychoruchowego jest bardzo istotne.

Rozwijając ogólną sprawność ruchową dziecka, do rozluźnienia i uelastycz-

niania zbyt silnych napięć mięśniowych, wyrabiania płynności ruchu oraz usprawniania ogólnej koordynacji ruchów : kontroli nad własnym ciałem.

4.1. Ćwiczenia motoryki dużej:

Przykłady ćwiczeń i zabaw rozwijających dużą motorykę:

A. Ćwiczenia kształtujące postawę dziecka:

- ✓ siedzę dobrze i wygodnie - ćwiczenia podczas siedzenia na krześle, na materacu, na podłodze;
- ✓ dbam o moje plecy - leżenie na plecach, opieranie się o ścianę (trzymam ścianę - ćwiczenia z wyczuwaniem pleców), oglądam gwiazdy na niebie - ćwiczenia w chodzeniu z postawą wyprostowaną (dziecko może wskazywać palcem raz u jednej, raz u drugiej ręki kolorowe gwiazdy).

B. Ćwiczenia w chodzeniu i bieganiu:

- ✓ chodzę głośno;
- ✓ tupanie - wyczuwanie swoich nóg, stóp;
- ✓ chodzę cicho na paluszkach - wyczuwanie swoich palców u nóg;
- ✓ jestem kukiełką- chodzenie na sztywnych nogach;
- ✓ -jestem clownem - chodzenie na miękkich nogach;
- ✓ uwaga kałuża - chodzenie z omijaniem przeszkód;
- ✓ chodzenie boso po różnych powierzchniach - wyczuwanie powierzchni;
- ✓ idę ścieżką- chodzenie po wyznaczonym torze;
- ✓ -jestem motylem - ćwiczenia swobodnego biegania;
- ✓ bieganie po wyznaczonej, prostej ścieżce;
- ✓ bieganie dookoła jeziora - bieganie po obwodzie koła;
- ✓ uwaga kałuża - bieganie slalomem.

C. Ćwiczenia równoważne w ćwiczeniach tych początkowo stosujemy pomoc w postaci krzesła, drążka do opierania lub pomoc drugiej osoby, podczas ćwiczeń cały

czas asekurujemy dziecko przed upadkiem:

- ✓ idę po wąskiej dróżce - chodzenie po wąskim prostym lub krętym torze (wyznaczonym między krzesłami, między drążkami, po narysowanej ścieżce);
- ✓ idę po mostku - chodzenie po wyznaczonej linii, obok taśmy,
- ✓ wchodzenie na górkę, schodzenie z górki;
- ✓ omijam kałuże - chodzenie z omijaniem przeszkód;
- ✓ wchodzę i schodzę po schodach;
- ✓ -jestem ptaszkiem - skakanie obunóż;
- ✓ jestem bocianem - stanie na jednej nodze.

D. Ćwiczenia na czworakach:

- ✓ jestem kotem, psem, koniem - naśladowanie chodu zwierząt;
- ✓ przechodzenie pod mostem - przechodzenie pod przeszkodą;
- ✓ kot omija kałuże - omijanie przeszkód w pozycji na czworakach;
- ✓ jestem żabką- skakanie w pozycji kucznej;
- ✓ czołganie się - przechodzenie pod niskim mostkiem;
- ✓ turlanie - dziecko najpierw próbuje samo się turlać po dowolnej powierzchni, ograniczonej powierzchni (np. materaca), dziecko jest turlane przez drugą osobę.

E. Ćwiczenia w toczeniu i rzucaniu:

- ✓ upuszczanie i podnoszenie woreczka, piłki lub wybranej zabawki;
- ✓ dowolne podrzucanie i rzucanie woreczka, piłeczki;
- ✓ rzucanie woreczka, piłeczki - oburącz do dużego pudła z dowolnej odległości, z wyznaczonej odległości;
- ✓ rzucanie woreczka lub piłki jedną ręką (zaczynamy od ręki bardziej sprawnej) w dowolne miejsce, do celu;
- ✓ turlanie, toczenie piłki w dowolne miejsce, do celu - toczenie z miejsca;
- ✓ toczenie, turlanie piłki do celu w chodzie, w biegu;
- ✓ przenoszenie zabawek, piłek w określone miejsce;
- ✓ kopanie piłki - dowolnie z dowolnej odległości;

- ✓ kopanie piłki - do celu z dowolnej odległości, z wyznaczonej odległości (w możliwości dziecka);

F. Ćwiczenia rąk - urozmaiceniem są ćwiczenia na wyczuwanie swoich rąk

- ✓ wymachy do przodu obu rąk, pojedynczo;
- ✓ wymachy do tyłu obu rąk, pojedynczo;
- ✓ krążenie ramion;
- ✓ klaskanie;
- ✓ poklepywanie ramion;
- ✓ uderzanie rękoma o podłoże;
- ✓ kreślenie dowolnych kształtów w powietrzu z nauczycielem, samodzielnie;
- ✓ kreślenie dużych płynnych ruchów w powietrzu: prostych, falistych, okrągłych.

4.2. Przykłady ćwiczeń motoryki małej (ćwiczenia manualne)

Celem proponowanych ćwiczeń jest:

- ✓ ćwiczenie precyzyjnych ruchów dłoni, palców;
- ✓ tworzenie trwałych skojarzeń między doznaniem kinestetycznym a graficznym;
- ✓ świadome wyrabianie kontroli nad ruchami dłoni, palców; - wyrabianie koordynacji ruchów oczu i rąk (koordynacja wzrokowo - ruchowa).

Propozycje ćwiczeń i zabaw rozwijających sprawność manualną:

A. Ćwiczenia dłoni

- ✓ dotykanie dłoni (wyczuwanie dłoni); zaciskanie dłoni;
- ✓ otwieranie dłoni;
- ✓ gnieciecie gąbki, piłeczki;
- ✓ ugniatanie papieru;
- ✓ ugniatanie papierowych kul i rzucanie nimi;
- ✓ przeciąganie sznurka;

- ✓ pociąganie za sznurki;
- ✓ wyczuwanie różnych powierzchni - dotykanie, odgadywanie, co mam w ręku;
- ✓ wkładanie i wyjmowanie przedmiotów dużych, małych;
- ✓ zabawy konstrukcyjne;
- ✓ nakładanie zabawek na patyk, sznurek;
- ✓ malowanie całą dłonią dużych powierzchni
- ✓ malowanie dłonią linii prostych, falistych;
- ✓ malowanie dłonią kształtów okrągłych, kół;
- ✓ zabawy z gliną, masą solną: gniecienie, toczenie, wałkowanie; - darcie gazet, papieru;
- ✓ składanie papieru.

B. Ćwiczenia palców: wyczuwanie palców:

- ✓ dotykanie swoich palców;
- ✓ przykładanie kolejno palców każdej dłoni: kciuk do kciuka itd.:
- ✓ dotykanie palcami podłoża;
- ✓ stukanie palcami;
- ✓ naśladowanie gry na pianinie;
- ✓ zabawa w deszczyk - delikatne stukanie w blat, w podłogę;
- ✓ naśladowanie ruchów rozcierania;
- ✓ podnoszenie drobnych przedmiotów;
- ✓ wkładanie drobnych przedmiotów;
- ✓ wkładanie klocków do pudełka;
- ✓ dopasowanie klocków do właściwego wzoru;
- ✓ budowanie z klocków - zabawy piętrzące, konstrukcyjne;
- ✓ podnoszenie koralików i wkładanie ich na sznurek – nawlekanie;
- ✓ rozdieranie papieru palcami, próby wydzierania kawałków papieru;
- ✓ wodzenie palcem (pospolite przedmioty domowe);
- ✓ wodzenie palcem w powietrzu;
- ✓ kreślenie palcem prostych kształtów: dowolnych, linii prostych, ukośnych, falistych, okrągłych;

- ✓ wodzenie palcem po wzorze (np. wzorze prostym z Metody Dobrego Startu - M. Bogdanowicz);
- ✓ dowolne kreślenie pędzlem, kredą na dużych powierzchniach;
- ✓ pogrubianie prostych wzorów (linii, kół);
- ✓ pogrubianie konturów prostych kształtów;
- ✓ zamalowywanie dowolnej przestrzeni dużych płaszczyzn farbami, kredą, węglem;
- ✓ malowanie kolorowych pasków;
- ✓ malowanie kropek - kolorowe stemple;
- ✓ zamalowywanie ograniczonej przestrzeni - wypełnianie dużych;
- ✓ rysowanie kredką- w sposób dowolny;
- ✓ rysowanie linii prostych: pionowych, poziomych, ukośnych;
- ✓ próby rysowania postaci ludzkiej;
- ✓ próby rysowania na wybrany temat (co narysujesz - dziecko samo określa co będzie rysowało, później mówi o swym wytworze);
- ✓ rysowanie na podany temat - np. narysuj słońce, mamę, narysuj dom; (podajemy najczęściej temat jednoelementowy, jeżeli dziecko będzie wykazywało chęć i potrzebę wzbogacenia rysunku, to zachęcamy, zawsze chwalimy dziecko);
- ✓ wprowadzenie do posługiwania się nożyczkami – wdrażanie do prawidłowego chwytu bezpiecznego posługiwania się nimi
- ✓ przecinanie pasków papieru;
- ✓ przecinanie sznurka;
- ✓ cięcie kawałków papieru (można później wykorzystać pocięte kawałki do ułożenia kolorowej mozaiki).

5. Ćwiczenia orientacji przestrzennej

Rozwijanie wyobraźni przestrzennej i wdrażanie do rozumienia stosunków przestrzennych zachodzących między przedmiotami, osobami jest naturalnym sposobem poznania otaczającego świata, poznania reguł, jakie w nim są stosowane.

Poprzez świadome organizowanie dziecku sytuacji i czynności wymagających rozumienia i znajomości pojęć przestrzennych zapewniamy mu właściwą drogę do

rozwoju orientacji przestrzennej oraz do poznania i zrozumienia stosunków przestrzennych zachodzących w otoczeniu.

Pierwszym etapem poznania jest uświadomienie dziecku schematu własnego ciała. W następnej kolejności wyrabianie i utrwalanie orientacji w schemacie ciała drugiej osoby stojącej naprzeciw oraz umiejętności określania stosunków zachodzących w przestrzeń

Ćwiczenia rozwijające i usprawniające orientację powinny znajdować się we wszystkich formach działalności dziecka: w ćwiczeniach postrzegania wzrokowego, percepcji słuchowej, koordynacji ruchowo-wzrokowej, ćwiczeniach ruchowych, począwszy od makroprzestrzeni aż do mikroprzestrzeni.

5.1. Ćwiczenia rozwijające orientację w schemacie własnego ciała

Ćwiczenia z tej grupy mają na celu kształtowanie świadomości własnego ciała, rozwijanie poczucia bezpieczeństwa oraz zdobywanie pewności siebie, wdrażanie do autoorientacji poprzez naśladowanie i odtwarzanie wzorów demonstrowanych przez drugą osobę, jak również rozumienie relacji *ja - przedmiot*, wdrażanie do rozumienia i korzystania z określeń dotyczących stosunków przestrzennych - góra - dół, przód - tył, bok, zapoznanie ze znaczeniem słów lewa, prawa.

Przykłady ćwiczeń i zabaw:

A. Poznawanie swojego ciała:

dotykanie (wyczuwanie) poszczególnych części swojego ciała:

- ✓ wyczuwanie brzucha;
- ✓ wyczuwanie pleców;
- ✓ wyczuwanie pośladków;
- ✓ wyczuwanie nóg;
- ✓ wyczuwanie rąk;
- ✓ wyczuwanie twarzy;
- ✓ wyczuwanie całego ciała.

szczegółowe przykłady ćwiczeń znajdują się w poziomie pierwszym -zmysłowym oraz w pozycji M. Bogdanowicz Metoda Ruchu Rozwijającego W. Sherborne);

oglądanie wizerunku swojego ciała w lustrze;

- ✓ pokazywanie poszczególnych części ciała, dotykanie ich, poklepywanie;
- ✓ poruszanie wskazaną częścią ciała (np. poruszam głową, poruszam oczami, poruszam buzią, poruszam rękoma, palcami nóg, stopą);
- ✓ pokazywanie, naśladowanie min w lustrze (miny dowolne, miny wskazujące na wyrażane emocje, np. jestem wesoła, jestem smutna, jestem zła);
- ✓ niewerbalne odczytywanie emocji, pokazywanie swoich emocji, odczytywanie gestów i emocji.

wskazywanie i nazywanie poszczególnych części ciała;

- ✓ pokazywanie wskazanych części ciała z rozumieniem określeń góra, dół, przód, tył, bok (we wszystkich kolejnych ćwiczeniach najpierw nauczyciel wskazuje i nazywa, następnie prosi dziecko o wskazanie określonej części ciała):
- ✓ na górze mam - głowę, włosy; pokaż, co masz na górze? dziecko wskazuje np. swoją głowę, włosy, na dole mam nogi, stopy; pokaż, co masz na dole? - dziecko pokazuje np. nogi, stopy (może podskoczyć, aby dobrze wyczuć swoje stopy);
- ✓ co masz z przodu - twarz, oczy, brzuch i kolana mam z przodu; (pokazujemy dziecku na sobie, gdzie jest przód, dziecko naśladowując, samoistnie wskazuje co ma z przodu (twarz, oczy, nos, usta, policzki, brzuch, kolana) następnie próbuje samodzielnie wskazać);
- ✓ co masz z tyłu - dotykam i pokazuję dziecku, tu są moje plecy, mogę się nimi oprzeć o ścianę; pokaż, gdzie masz plecy dziecko może opierać się plecami o ścianę, może pocierać, przesuwać plecami po ścianie, tak by wyczuć je, wówczas mówimy dziecku z tyłu masz plecy;
- ✓ co masz z boku - tu mam bok (pokazuję od góry do dołu); pokaż, gdzie masz bok - pokazujemy razem z dzieckiem najpierw jeden bok, później drugi bok (od czubka głowy - do stóp), następnie pokazujemy oba boki jednocześnie, informując dziecko, że ma dwa boki; pokaż, co masz z boku; pokazujemy razem z dzieckiem boczne części ciała: uszy, ręce.
- ✓ zapoznanie z umownymi oznaczeniami stron ciała:

- to jest lewa strona, bo mam tam serce - dziecko dotyka, wysłuchuje bicia własnego serca;
 - to jest moja prawa strona - tam nie ma serca;
 - oczy, nos, brzuch - są z przodu;
 - plecy, pupa - są z tyłu.
- ✓ zapoznanie ze znaczeniem określeń przyimkowych: na, pod, za, obok...
- kładzenie rąk na głowie, na ramionach;
 - kładzenie rąk przed siebie;
 - kładzenie rąk za siebie;
 - kładzenie rąk obok;
 - kładzenie nóg przed siebie;
 - dotykanie się za uszy.
- ✓ rysowanie postaci człowieka:
- rysowanie pod dyktando dziecka - dziecko mówi, co ma rysować nauczyciel;
 - samodzielne próby tworzenia rysunku postaci ludzkiej;
 - zachęcanie do wzbogacania rysunków postaci.

B. Kształtowanie relacji ja - przedmiot:

wyprowadzanie kierunków od osi własnego ciała:

- ✓ patrzeć, spoglądanie zgodnie z poleceniem: góra, dół, przód, bok, tył;
- ✓ unoszenie zabawki, przedmiotu, rąk zgodnie z poleceniem: góra, bok
- ✓ kładzenie i podnoszenie zabawki zgodnie z poleceniem: góra, dół
- ✓ rzucanie woreczkiem zgodnie z poleceniem: góra, dół, przód, tył;
- ✓ rzucanie i nazywanie kierunku: góra, dół, przód, tył bok.

zapoznanie i stosowanie określeń przyimkowych: na, pod, za, obok, przed (przede mną):

- ✓ kładzenie przedmiotu obok siebie;
- ✓ układanie przedmiotu przed sobą;
- ✓ układanie przedmiotu za sobą;
- ✓ nazywanie miejsca, w którym leży przedmiot względem dziecka (np.

gdzie jest lalka - za mną, przede mną, obok mnie.

5.2. Ćwiczenia orientacji w schemacie ciała drugiej osoby

Ćwiczenia te polegają na wzajemnym przekazywaniu doświadczeń oraz przekazywaniu relacji przestrzennych w stosunku do drugiej osoby. Ćwiczenia te rozwijają umiejętność dostrzegania drugiej osoby, współdziałania z nią, a także uczą współpracy i wzajemnego poczucia bezpieczeństwa.

Przykłady ćwiczeń i zabaw:

A. Ćwiczenia w parach (np. wg metody Ruchu Rozwijającego W. Sherborne);

- ✓ ćwiczenia „z” - partner „aktywny”, partner „bierny”; najpierw ćwiczenia tyłem, bez nawiązywania kontaktu wzrokowego, następnie przodem, z nawiązywaniem kontaktu wzrokowego;
- ✓ ćwiczenia „przeciwno”;
- ✓ ćwiczenia „razem” - obydwaj partnerzy aktywni.

B. Zabawy z naśladowaniem:

- ✓ zabawy przed lustrem (wskazywanie części ciała, odtwarzanie ruchu, min);
- ✓ zabawa w lustro (powtarzanie ruchów, min drugiej osoby w bezpośrednim kontakcie wzrokowym);
- ✓ rób to co ja - naśladowanie czynności wykonywanych przez drugą osobę;
- ✓ ja mówię, ty pokaż - nauczyciel mówi np. pokaż głowę, dziecko pokazuje; połóż ręce na głowie, dziecko kładzie ręce na głowie; później odwrotnie – dziecko mówi, nauczyciel pokazuje;
- ✓ pokaż, gdzie mam - nauczyciel pokazuje części ciała na dziecku, następnie dziecko pokazuje na nauczycielu;
- ✓ róbmy to razem - wspólne działanie dziecka i nauczyciela bądź drugiego dziecka: złapmy się za ręce; kładziemy ręce na naszych ramionach.

5.3. Ćwiczenia orientacji w przestrzeni

Ćwiczenia mają na celu wdrażanie dziecka do rozumienia i stosowania określeń dotyczących położenia przedmiotów w przestrzeni. Poniżej przedstawione ćwiczenia są wprowadzeniem w świat przestrzenny.

Propozycje ćwiczeń i zabaw:

Rozumienie i wykonywanie poleceń:

A. Ćwiczenia z drugą osobą:

- ✓ stań przede mną;
- ✓ stań do mnie przodem, tyłem;
- ✓ stań za mną;
- ✓ stań przede mną i obróć się;
- ✓ idź do przodu;
- ✓ idź do przodu, obróć się;
- ✓ idź do przodu, obróć się, idź do przodu;
- ✓ idź do tyłu (ćwiczenie z asekuracją);
- ✓ rób to, co ja (zabawy naśladowcze) - kreślenie ruchów dłonią w powietrzu: do góry, na dół, w bok (linie pionowe, poziome, faliste, okrągłe);
- ✓ rób tak, jak ja - odwzorowywanie ruchów, czynności wykonywanych przez drugą osobę (kreślenie, malowanie na dużej powierzchni).

B. Ćwiczenia z przedmiotem:

- ✓ stań za piłką;
- ✓ stań przed piłką;
- ✓ stań obok piłki;
- ✓ unieś piłkę do góry;
- ✓ postaw piłkę na dół;
- ✓ poturlaj piłkę po podłodze;
- ✓ poturlaj piłkę pod krzesłem;
- ✓ rzuć piłkę do góry;
- ✓ rzuć piłkę do mnie; ..

- ✓ układanie przedmiotów na podłożu zgodnie z poleceniem (np. postaw misia na półce, postaw klocki na stole);
- ✓ budowanie, zabawy konstrukcyjne (np. poukładaj klocki jeden na drugim, jeden obok drugiego - zabawy konstrukcyjne powinien poprzedzić pokaz).

C. Wskazywanie i nazywanie położenia przedmiotów w przestrzeni.

D. Ćwiczenia łączące ruchy dziecka z obrazem wzrokowym

- ✓ chodzenie po wyznaczonej trasie (ścieżce, mostku, po narysowanej linii);
- ✓ chodzenie z omijaniem przeszkód (omijanie kałuż);
- ✓ odgadywanie prostych czynności wykonywanych ruchem (np. czynności samoobsługowych: jedzenie, picie, ubieranie się);
- ✓ zabawy konstrukcyjne: odtwarzanie, porównywanie (oglądanie i porównywanie przedmiotów położonych w przestrzeni);
- ✓ układanie przedmiotów na podanym wzorze, obok wzoru;
- ✓ nazywanie miejsca położenia wskazanych przedmiotów wdrażanie do posługiwania się wyrażeniami przyimkowymi (górze, dół, pod, nad, na, za).

III. Poziom odkrywco-badawczy

Dziecko, przychodząc na świat, jest niczym „czysta księga”, którą poprzez liczne, coraz to nowe doświadczenia wzbogaca o kolejne rozdziały. Prawidłowo dobrana stymulacja, jak również urozmaicone i ciekawe formy aktywności powodują, iż dziecko zdobywa odpowiedni dla siebie zasób wiadomości i umiejętności, które stanowią jego podstawowe doświadczenia. Jeżeli baza wyjściowa, a więc to, co dziecko już osiągnęło, wykracza poza poziom podstawowy, wówczas naszym zadaniem jako pedagogów, terapeutów jest dalsze rozwijanie jego możliwości, zwiększanie samodzielności, dostarczenie takich bodźców, które zachęcą dziecko do poszukiwania nowych rozwiązań, wzbogacając tym samym „swoją księgę” o nowe rozdziały.

Na trzecim poziomie odkrywco-badawczym, będziemy u dziecka rozwijać aktywność poznawczą poprzez praktyczne działania na przedmiotach, zabawy ruchowe, konstrukcyjne, tematyczne.

Ćwiczenia proponowane na tym etapie przeznaczone są dla tych dzieci, które wykonały ćwiczenia składające się na poziom podstawowy bądź też ich poziom rozwoju psychoruchowego jest adekwatny z osiągnięciem tegoż poziomu.

Na poziomie odkrywco-badawczym proponowane ćwiczenia obejmują następujące obszary:

- ✓ sfera poznawcza: percepcja i pamięć wzrokowa, słuchowa, rozwój mowy i myślenia, orientacja przestrzenna,
- ✓ sfera ruchowa: motoryka duża i mała.

1. Ćwiczenia rozwijające i usprawniające percepcję wzrokową i koordynację wzrokowo-ruchową

Zmysł wzroku jak już wcześniej pisałyśmy spełnia szczególnie ważną rolę w zdobywaniu doświadczeń. Odpowiedni poziom rozwoju percepcji wzrokowej umożliwia dziecku łączenie, spostrzeganie i właściwe interpretowanie poprzez obserwację, doświadczenie i działanie. Na tym etapie dziecko poprzez różne formy własnej działalności uczy się dostrzegania w otaczających go przedmiotach coraz więcej cech. Dziecko obserwuje, dostrzega indywidualne, coraz bardziej konkretne cechy

przedmiotów, obrazów. Porównuje, odtwarza i klasyfikuje, co jest naturalną drogą do rozwoju analizy i syntezy spostrzegania.

Tak więc dokładność spostrzegania rozwija się wraz z dzieckiem, przechodząc przez kolejne etapy: od spostrzegania globalnego, przypadkowego do zamierzonego, ukierunkowanego, a w końcu - analitycznego.

Zadaniem terapeuty jest prowadzenie i kierowanie rozwojem dziecka tak, aby mogło jak najlepiej wykorzystać swój własny potencjał, rozwijając i wydłużając czas koncentracji uwagi, tym samym doskonaląc percepcję wzrokową.

Celem proponowanych ćwiczeń jest wyrabianie całościowego i coraz szybszego rozpoznawania przedmiotów, obrazów, wyrabianie właściwego wyobrażenia o nich, jak również stopniowe przechodzenie od spostrzegania globalnego do analitycznego. Ciekawe i atrakcyjne zabawy będą zachęcały dziecko do podejmowania kolejnych wyzwań, do podnoszenia poprzeczki, czyli stopniowania trudności zadań stawianych dziecku do wykonania. Taka zachęta, która będzie dziecko motywować i rozbudzać w nim poczucie własnej wartości, jednocześnie rozwija u dziecka zainteresowanie, a tym samym wydłuża czas efektywnej pracy i koncentrację.

Propozycje ćwiczeń percepcji i pamięci wzrokowej oraz koordynacji wzrokowo-ruchowej:

A. Obserwacja

- ✓ coraz dokładniejsza obserwacja otoczenia, dostrzeganie i nazywanie cech charakterystycznych dla danego przedmiotu, czynności, zjawiska;
- ✓ obserwacja najbliższego otoczenia - przedmiotów będących w pokoju, określanie ich cech: koloru, kształtu, wielkości, przeznaczenia, cech szczególnych dostrzeżonych przez dziecko;
- ✓ obserwowanie i nazywanie przedmiotów wskazanych przez nauczyciela w otoczeniu bliższym i dalszym, np. co widzisz na półce (doskonalenie umiejętności dostrzegania elementów z podanej całości); co widzisz za oknem (określanie elementów wykraczających poza najbliższe otoczenie, poszerzanie pola widzenia);
- ✓ wskazywanie i rozpoznawanie podstawowych figur geometrycznych
- ✓ nazywanie podstawowych figur geometrycznych (zabawy „co to jest?”)

„pokaż, gdzie jest?”);

- ✓ wskazywanie i nazywanie zabawek o kształcie podstawowych figur geometrycznych (np. kolorowe domy; klocki w kształcie kwadratów; magiczny pajac - wskazywanie i nazywanie poszczególnych części składowych pajaca: głowa - koło, brzuch - kwadrat, nogi i ręce - prostokąty, czapka pajaca trójkąt; geometryczny pociąg - wskazywanie elementów składowych pociągu);
- ✓ obserwacja i wskazywanie elementów o podanym kształcie na obrazkach (np. ulica, domy - kwadraty, drzewa - trójkąty, słońce koło itd.);
- ✓ obserwacja najbliższego otoczenia podczas różnych pór roku
- ✓ obserwacje bezpośrednie podczas spacerów, obserwacje zza okna, ilustracje, obrazki;
- ✓ obserwacja i rozpoznawanie pory roku po cechach charakterystycznych (wskazywanie obrazków lub jego części składowych do określonej pory roku np. śnieg, bałwan - zima; kwiaty, bocian - wiosna; kolorowe liście - jesień; plażowa piłka, morze - lato);
- ✓ obserwacje zachowań ludzi i zwierząt w różnych porach roku;
- ✓ obserwacja wskazanych elementów a następnie odgadywanie jakiego elementu brakuje (zabawa „czego brakuje?” - ćwiczenie pamięci bezpośredniej), rozszerzeniem zabawy może być opisanie przez dziecko wyglądu brakującego przedmiotu, elementu).

B. Naśladowanie

- ✓ naśladowanie czynności wykonywanych przez drugą osobę (zabawy doskonalące czynności samoobsługowe);
- ✓ zabawy naśladowujące czynności wykonywane w określonych sytuacjach (zabawy tematyczne: dom, rodzina, sklep, przed szkołą, szpital itp.);
- ✓ naśladowanie ruchów zwierząt na podstawie kukiełek, pacynek lub obrazków (można wykorzystać zachowania zwierząt w różnych porach roku, np. szukanie orzechów przez wiewiórkę jesienią, lepienie gniazd przez ptaki wiosną, zabawy żabek wiosną na łące);
- ✓ zabawa w naśladowanie pozycji drugiej osoby lub postaci narysowanej

na obrazku (rozpoczynamy od najprostszych do zrozumienia i przedstawienia przez dziecko pozycji: stojącej - przodem, tyłem; siedzącej; kucnej; leżenie na plecach, na brzuchu);

- ✓ naśladowanie i odtwarzanie dwustopniowych działań, np. zajęcie miejsca, na krześle, a następnie podbiegnięcie do drzwi;
- ✓ zabawa w naśladowanie czynności wykonywanych przez postacie wskazane na ilustracji (zabawa „rób to, co tu widzisz?” - np. chłopiec, buduje domy wieżę z klocków - zadaniem dziecka jest określenie czynności wykonywanych przez chłopca, a następnie odtworzenie czynności budowanie z klocków).

C. Dobieranie i wyszukiwanie:

- ✓ dobieranie jednakowych par przedmiotów, obrazków (memo obrazkowe, memo kształtów, domina obrazkowe, domina kolorowych figur, ćwiczenia „PUS”);
- ✓ dobieranie przedmiotu lub obrazka do takiego samego wskazanego przez nauczyciela po dłuższej i coraz krótszej ekspozycji - nauczyciel dopasowuje czas ekspozycji do rodzaju i stopnia trudności zadania (rozpoczynamy od elementów typowych, charakterystycznych, powoli przechodząc do bardziej złożonych i różniących się wybranymi elementami);
- ✓ dobieranie elementów (przedmiotów, obrazków, figur) według różnych, wskazanych przez nauczyciela kryteriów;
- ✓ wyszukiwanie i dobieranie par obrazków, które do siebie pasują lub tworzą całość (np. dobieranie do pary: but do buta; owoc do owocu; zwierzę do zwierzęcia; wyszukiwanie elementów twa rzących całość: korona drzewa i pień);
- ✓ wyszukiwanie elementów składowych przedstawionego wzoru a następnie nakładanie na wzór bądź układanie obok lub składanie obrazków pociętych na mniejsze kawałki
- ✓ układanie obrazków z klocków sześciennych obrazkowych
- ✓ układanie z wybranych dowolnie lub wskazanych przez nauczyciela

figur geometrycznych: obrazków, układanek, mozaik według wzoru lub własnego pomysłu;

- ✓ układanie, budowanie, zabawy konstrukcyjne według podanego wzoru z klocków, figur geometrycznych (konstruowanie prostych modeli: drogi, płotu, piramidki, domu - układanie według wzoru, a następnie bez wzoru z podanym słownie poleceniem, np. zbuduj z klocków dom, ułóż z figur budę dla psa, urozmaiceniem będą klocki mozaiki geometrycznej);
- ✓ układanie ze stałych elementów na podstawie podanego wzoru: patyczki, kolorowe pineski, przekładanki bez igły, przeplatanki (rozpoczynamy od dużych prostych kształtów układanych na wzorze tej samej wielkości, przechodząc systematycznie do odtwarzania podanego mniejszego wzoru, zwiększając stopień trudności podanego wzoru - więcej szczegółów);
- ✓ układanie ciągów rytmicznych, prostych szlaczków stworzonych z przedmiotów (np. ułóż tak samo - ciągi dwu-, trzy elementowe: kot, mysz, pies, kot, mysz, pies, kot - dostrzeganie stałości powtarzanego rytmu; kończenie ciągu rytmicznego według podanego wzoru);
- ✓ układanie ciągów rytmicznych z dostrzeganiem przemienności, np. pory roku, wiosna, lato, jesień, zima;
- ✓ układanie historyjek obrazkowych złożonych z trzech części, a następnie słowne przedstawianie ich treści, rozpoczynamy od prostych historyjek obrazkowych związanych z czynnościami dnia codziennego, jednocześnie wdrażając do kształtowania myślenia przyczynowo skutkowego.

D. Porównywanie:

- ✓ porównywanie dwóch obrazków o tej samej treści (analizowanie całej treści obrazka);
- ✓ porównywanie ze sobą dwóch takich samych zabawek (rzeczy);
- ✓ pod względem kilku cech różniących je i cech wspólnych (np. dwa psy: każdy ma głowę, tułów, łapy, jednak jeden ma ogon długi, drugi krótki,

- jeden jest duży, a drugi mały, jeden jest w łące, a drugi w prążki);
- ✓ porównywanie przedmiotów, treści obrazków według kolorów (kolory podstawowe lub wg możliwości dziecka możemy wprowadzać typowe kolory pochodne), wielkości (duży, mały, wprowadzamy określenia większy, mniejszy), treści (np. obrazek drzewa w zimie i wiosną), położenia, kierunku;
 - ✓ porównywanie obrazków i dostrzeganie zmian zachodzących w ich treści, np. porównywanie obrazków przedstawiających różne pory roku;
 - ✓ dostrzeganie zmian w doborze odzieży w zależności od pory roku;
 - ✓ dobieranie części do obrazka, porównanie treści obrazka z wycinkami, z których jeden jest brakującym ogniwem tworzącym całość, np. auto: brakuje jednego koła, zadaniem dziecka jest wyszukanie i dopasowanie spośród trzech jednego pasującego do pozostałych;
 - ✓ porównywanie przedmiotów, obrazków, figur, odpoznawanie braków, korekcja błędów;
 - ✓ wyodrębnianie różnic między obrazkami pozornie identycznymi - rozpoczynamy od obrazków pojedynczych przedmiotów, powoli przechodząc do prostych ilustracji i abstrakcyjnych prostych symboli graficznych - stopień trudności uzależniony jest od liczby różniących je szczegółów i ich wyrazistości;
 - ✓ różnicowanie przedmiotów i figur różniących się położeniem, wielkością, kolorem (np. zabawa „co tu nie pasuje?”);
 - ✓ wyodrębnianie przedmiotów i figury z tła (zabawy w rozpoznawanie kształtów i kolorów, porównywanie obrazów z zadania do już znanych sobie);
 - ✓ porównywanie, zabawy pamięci wzrokowej: „co tu się zmieniło?”, „czego brakuje?” - ustawiamy obok siebie kilka przedmiotów Jeden lub więcej znika, dziecko odgaduje, czego brakuje, jak wygląda schowany przedmiot(y);
 - ✓ porównywanie liczby elementów - rozszerzanie zakresu umiejętności dziecka (przeliczanie, porównywanie, gdzie więcej, gdzie mniej, próby określenie, o ile mniej - na tym etapie proponujemy dokonanie różnic o

jeden).

E. Porządkowanie i grupowanie:

- ✓ grupowanie obiektów przedstawionych na obrazkach według przyjętego kryterium, próby samodzielnego określenia przyjętego przez dziecko kryterium;
- ✓ klasyfikowanie obrazków tematycznych (np. co pasuje do wybranej pory roku, co zakładam na siebie zimą na spacer, co pasuje do kuchni;
- ✓ wybieranie przedmiotów lub obrazków przedstawiających przedmioty codziennego użytku);
- ✓ klasyfikowanie przedmiotów i figur tego samego kształtu, barwy, wielkości, liczenie (w zakresie umiejętności dziecka);
- ✓ eliminatki;
- ✓ klasyfikowanie przedmiotów, obrazków o podobnej treści lub przeznaczeniu oraz eliminowanie z grupy przedmiotów niepasujących do całości;
- ✓ klasyfikowanie przedmiotów, figur geometrycznych według jednej lub więcej cech (grupowanie figur lub prostych układów graficznych według podanego kryterium: np. wybierz trójkąty duże, zielone);
- ✓ grupowanie materiału abstrakcyjnego według podanego kryterium, np. wybierz tylko linie proste, wybierz tylko linie faliste, uzupełnieniem będą karty logiczne - figury i kształty.

F. Wyodrębnianie i liczenie

- ✓ wyodrębnianie obiektów do policzenia, próby określenia, ile ich jest bez przeliczania, a następnie przeliczania ich
- ✓ liczenie znikających przedmiotów, zabawa, ile zabawek, kart, klocków zniknęło;
- ✓ zabawy tematyczne z liczeniem obiektów, np. zabawa w sklep;
- ✓ grupowanie i nazywanie a następnie liczenia zabawek;
- ✓ dobieranie przeliczników zastępczych do liczby elementów, np. weź tyle kubeczków, ile jest lalek - zabawa tematyczne przyjęcie u lalek.

G. Odwzorowywanie

- ✓ odwzorowywanie i odtwarzanie ułożonych zabawek, przedmiotów i figur;
- ✓ odwzorowanie prostych symboli i znaków (linie proste pionowe, poziome, ukośne, fale, koła, figury geometryczne - odwzorowywanie za pomocą sznurków, taśm, prac graficznych -rozpoczynamy od odwzorowania na wzorze, obok wzoru, po dłuższej i coraz krótszej ekspozycji, bez wzoru na bazie własnych doświadczeń, porównań, np. ułóż fale taką, jak na morzu;
- ✓ odwzorowywanie graficzne szlaków, ornamentów - prostych kompozycji przy wykorzystaniu szablonów i bez szablonów; odtwarzanie kształtów przedmiotów, figur, przez łączenie linii, punktów lub zamalowywanie specjalnie oznaczonych pól (np. piktogramy).

H. Rysowanie, malowanie, lepienie, wyklejanie, wycinanie

2. Ćwiczenia percepcji i pamięci słuchowej oraz koordynacji słuchowo-ruchowej

W rozwijaniu percepcji słuchowej na tym poziomie proponuje utrwalenie i kontynuację ćwiczeń rozwijających słuch fizyczny i muzyczny oraz koordynację słuchowo-ruchową.

Poza umiejętnością rozróżniania dźwięków bardzo ważnym elementem jest rozwijanie pamięci słuchowej, która polega na powtarzaniu różnych dźwięków i ich układów rytmicznych. Ćwiczenia te są dlatego ważne, gdyż rozwijają one umiejętność rejestrowania dźwięku, zapamiętywania go, a następnie identyfikowania. W dalszym etapie rozwoju percepcji słuchowej szybkość identyfikacji odgrywa znaczącą rolę podczas analizy i syntezy głoskowej.

Ćwiczenia z tej grupy uwrażliwiają słuch dziecka na odbieranie i odtwarzanie dźwięków płynących z otoczenia, zarówno dźwięków niewerbalnych, jak i werbalnych. Tak więc na poziomie trzecim zajmujemy się doskonaleniem słuchu fizycznego i muzycznego, które to stanowią podbudowę do pełnego rozwoju słuchu językowego. Zapewnienie prawidłowego rozwoju jest warunkiem do opanowania nauki czytania i

pisania.

Doskonalenie percepcji słuchowej na tym poziomie odbywać się będzie poprzez ćwiczenia na materiale bezliterowym.

Przykłady ćwiczeń i zabaw:

- ✓ ćwiczenia wrażliwości słuchowej i różnicowanie dźwięków nie-wchodzących w skład mowy ludzkiej.
- ✓ ćwiczenia rytmizujące.
- ✓ ćwiczenia rozwijające mowę, myślenie i wzbogacające słownictwa.

2.1. Ćwiczenia wrażliwości słuchowej i różnicowanie dźwięków nie-wchodzących w skład mowy ludzkiej

Ćwiczenia z tej grupy, czyli ćwiczenia słuchowe, mają na celu rozwijanie wrażliwości na rodzaj dźwięku, tempo, rytm, ton. Uczą koncentrowania uwagi na sygnałach słuchowych, identyfikowania, różnicowania i wstępnego analizowania tego, co dziecko słyszy. Tym samym przygotowują dziecko do ćwiczeń słuchu mownego, fonematycznego i słuchu fonemowego.

A. Rozpoznawanie dźwięków naturalnych

- ✓ ćwiczenia wysłuchiwania, różnicowania i rozpoznawania różnych odgłosów, szmerów pochodzących z bliższego i dalszego otoczenia; określenie rodzaju, miejsca, odległości, kierunku słyszanego dźwięku;
- ✓ rozpoznawanie dźwięków z otoczenia i ilustrowanie ich poprzez różne formy działalności dziecka (odtwarzanie) - np. padający deszcz (lekki, drobny, mocna ulewa, burza) - wystukiwanie, rysowanie, malowanie, zabawy z wodą; szumiące drzewa na wietrze - wysłuchiwanie rodzaju wiatru: lekki, silny, huragan - naśladowanie odgłosów szumiącego wiatru (zabawy ruchowe), ilustrowanie ruchem słyszanych dźwięków, malowanie wiatru;
- ✓ próby opisywania słyszanych dźwięków za pomocą metafor, np. wiatr jest silny jak...;

- ✓ słuchanie ciszy - wsłuchiwanie się i określanie rodzaju dźwięków, natężenia, odległości, kierunku - próby naśladowania słyszanych dźwięków (zabawy dźwiękonaśladowcze);
- ✓ rozpoznawanie i przeliczanie dźwięków dochodzących z otoczenia (np; ile razy zakukała kukułka, ile grzmotów słyhać podczas burzy).

B. Wysłuchiwanie i rozpoznawanie dźwięków celowo wytwarzanych (wcześniej prezentowanych dziecku)

- ✓ rozpoznawanie odgłosów celowo wytwarzanych lub odtwarzanych: dźwięki przyrody, dźwięki z ulicy, dźwięki związane z różnymi czynnościami; identyfikowanie ich, nazywanie, naśladowanie (zabawy dźwiękonaśladowcze);
- ✓ słuchanie dźwięków różnych instrumentów muzycznych, a następnie samodzielne wywoływanie dźwięków na wybranych instrumentach;
- ✓ rozpoznawanie i naśladowanie dźwięków charakterystycznych dla różnych pojazdów, zwierząt, instrumentów muzycznych;
- ✓ rozpoznawanie dźwięków: stukania, pukania, uderzenia, pocierania, przelewania;
- ✓ identyfikowanie rodzaju słyszanego dźwięku, określanie miejsca powstania dźwięku, jego natężenia, kierunku, materiału (metal, drewno, szkło, papier);
- ✓ rozpoznawanie odgłosów przesypywanych lub nalewanych, przelewanych substancji;
- ✓ rozpoznawanie rodzaju dźwięków, zapamiętywanie sekwencji ich występowania, przeliczanie oraz odtwarzanie ich ilości za pomocą znaków umownych;
- ✓ rozpoznawanie i odtwarzanie tego samego dźwięku wśród innych, np. nauczyciel gra za zasłoną na wybranym instrumencie, dziecko ma przed sobą kilka instrumentów do wyboru, jego zadaniem jest wybrać właściwy;
- ✓ porównywanie słyszanych dźwięków:
 - odpoznanawanie ciągłości dźwięków: ciągle długie, krótkie, przery-

wane, np. zabawa „skacz, gdy słyszysz dźwięk krótki, przerywany; gdy dźwięk jest długi leż”;

- rozróżnianie wysokości słyszanych dźwięków (wysokie, niskie);
- określanie długości trwania dźwięku: długi, krótki;
- odróżnianie natężenia słyszanego dźwięku: mocny - głośny, słaby - cichy;
- rozpoznawanie i grupowanie dźwięków według różnych cech, np. dźwięki ciche, głośne; dźwięki zwierząt, dźwięki wydawane przez sprzęt gospodarstwa domowego; dźwięki wysokie i niskie; dźwięki miłe i niemiłe dla naszego ucha.

- ✓ eksponowanie głosów przyrody i zjawisk atmosferycznych;
- ✓ rozpoznawanie dźwięków i tonów wydawanych przez różne instrumenty muzyczne: bęben, pianino, cymbałki, gitara, skrzypce;
- ✓ wysłuchiwanie, rozpoznawanie i zapamiętywanie kolejności wysłuchiowanych brzmień instrumentów (zaczynamy od prostych układów rytmicznych po dwa powtarzające się dźwięki, stopniowo rozszerzając układ proponowanych dźwięków);
- ✓ reagowanie na określenia słowne (podskoki, przysiady, klaskanie);
- ✓ reagowanie na polecenia nauczyciela, np. idą słońce - zmiana rytmu i natężenia dźwięków, dzieci naśladowują chód słońca (podobnie misia, konia, kury);
- ✓ rozpoznawanie osób po głosie, zabawy w naśladowanie głosów rozpoznawanie osoby po głosie, np. zabawa „kto to mówi, kto naśladowuje głos zwierząt”;
- ✓ odtwarzanie przez dziecko proponowanego rytmu, wystukiwanie, zapisywanie za pomocą klocków, umownych symboli;
- ✓ odtwarzanie układem przestrzennym różnych struktur czasowych: ustawianie klocków zgodnie z usłyszanymi uderzeniami; zapisywanie słyszanej struktury za pomocą symboli (kółek, kresek); rysowanie kresek, szlaczków, ornamentów w rytm uderzeń;
- ✓ rysowanie kresek zgodnie z długością usłyszanego dźwięku, np. długa - krótka;

- ✓ zapisywanie układem kropek usłyszanej struktury rytmicznej np. rysowanie szlaczków w rytm uderzeń;
- ✓ odtwarzanie układów przestrzennych strukturami czasowymi, np. klocki leżą przed dzieckiem w taki sposób: D DO lub DO DO DO, dziecko, widząc taki układ, wystukuje ich strukturę;
- ✓ kojarzenie i wyszukiwanie słyszanych lub obserwowanych struktur wzrokowych bądź słuchowych, np. dziecko ma przed sobą różne układy z klocków, wysłuchuje uderzenia rytmiczne i dopasowuje do niego właściwy obraz, układ graficzny;
- ✓ dostrzeganie rytmu (powtarzającego się motywu) w wierszach, piosenkach.

2.2. Ćwiczenia rytmizujące

Ćwiczenia rytmizujące mają na celu doskonalenie ogólnej motoryki, poczucia rytmu, likwidowanie niezborności ruchowej. Rozwijają percepcję słuchową, poczucie rytmu, zatem aktywizują czynność analizatora słuchowego. Zabawy rytmiczne:

- ✓ rozpoznawanie i określanie charakteru słyszanej muzyki (wesoła, smutna, skoczna);
- ✓ odtwarzanie swobodnym ruchem nastroju i charakteru słyszanej muzyki
- ✓ śpiewanie piosenek i klaskanie w jej rytm (każdemu dźwiękowi odpowiada jedno klaśnięcie);
- ✓ zabawy doskonalące estetykę ruchu: ćwiczenia rąk, stóp, rozluźniające, ćwiczenia płynności ruchu;
- ✓ wykonywanie prostego rytmu do słyszanej piosenki (klaśnięcie do sylaby, np. wlaź ko-tek na pło-tek i mru-ga);
- ✓ zabawy ruchowe do metody „Pedagogika Zabawy”, np. samolot, ciasto, stonoga...
- ✓ zabawy ruchowe i ruchowo-słuchowe proponowane w metodzie „Dobrego Startu”: ćwiczenia ruchowe do muzyki, piosenki; zabawy z piosenką- ilustrowanie ruchem treści piosenki;
- ✓ zabawy ruchowe rąk na wałeczkach i woreczkach wykonywane w rytm piosenki (dzieci, śpiewając piosenkę, mogą wykonywać rytmiczne ru-

chy: pięścią, dłonią - wewnętrzną częścią, zewnętrzną, brzegiem dłoni, palcami - jednym palcem, dwoma i kolejno wszystkimi palcami).

2.3. Ćwiczenia z zakresu rozwoju słuchu fonetycznego

Słuch fonetyczny jest swego rodzaju słuchem muzycznym, który odpowiedzialny jest za uwrażliwianie umysłu dziecka na piękno mowy. Ćwiczenie słuchu fonetycznego odbywa się poprzez ćwiczenia iloczasu, tempa i akcentu wypowiedzi oraz intonacji.

Przykładowe zestawy ćwiczeń i zabaw:

A. Ćwiczenia z zakresu różnicowania czasu trwania dźwięków mowy

- ✓ zabawa „długie i krótkie dźwięki” - najpierw dziecku prezentujemy dźwięki o różnej długości: długie i krótkie, np. aaaaaaaaaa, (ćwiczenia wykonujemy na samogłoskach); w następnej kolejności przyporządkowujemy długiemu dźwiękowi klocek długi (lub długi sznurek), a krótkiemu - krótki klocek; w kolejnej części zabawy wskazujemy dziecku klocek i prosimy, by wypowiedziało dźwięk, który będzie odpowiadał długości dźwięku;
- ✓ zabawa ze spółgłoskami (przedłużamy tylko takie głoski: f, w, s, z, ś, ż, ź, sz, ch, m, n) zabawa polega na jak najdłuższym wymawianiu głoski, np. ssssss, fffffff (nie wymawiamy f y).

B. Ćwiczenia tempa wypowiedzi

- ✓ zabawa „mówimy wolno, coraz szybciej” - zabawa polega na tym, że nauczyciel mówi proste zdanie w tempie wolnym, ze szczególnym zwróceniem uwagi na wyraźną, zaakcentowaną na sylaby wypowiedź, następnie prezentowane zdanie mówimy coraz, szybciej;
- ✓ akcent wyrazowy (akcent wyrazowy to w języku polskim najczęściej przedostatnia sylaba, którą akcentujemy): wypowiadamy pojedyncze wyrazy, dzieląc je na sylaby, następnie powtarzamy czynność klaszcząc (głośniej wyklaskujemy sylabę akcentowaną).

C. Ćwiczenia intonacji wypowiedzi (różnicowanie zdań oznajmujących od pytających)

- ✓ zabawa ze zdaniami: „jak kogoś informujemy, a jak zadajemy pytanie” podajemy dziecku przykładowe zdania: „Tomek czyta”. Następnie zmieniając intonację zapytujemy: „Tomek czyta?”;

2.4. Ćwiczenia doskonalące pamięć słuchową i słowną

Wszystkie ćwiczenia z zakresu rozwoju pamięci słuchowej prowadzimy na bazie ciekawych zabaw pamięciowych, rozpoczynając od odgadywania słyszanych prostych dźwięków i ich identyfikowania do odtwarzania szeregu słyszanych dźwięków.

Przykładowe ćwiczenia i zabawy:

- ✓ zgadnij, co słyszysz? Dziecko zza parawanu słucha odtwarzanego przez nauczyciela dźwięku następnie przyporządkowuje usłyszane dźwięk do przedmiotu bądź obrazka;
- ✓ czyj to głos? Dziecko odgaduje na bazie wcześniejszych doświadczeń, do kogo należy słyszany głos (głosy ludzi, np. dzieci z grupy i zwierząt);
- ✓ jakie były dźwięki? Zabawa polegająca na odtworzeniu układu słyszanych dźwięków, rozpoczynamy od prostych układów cyklicznych, np. puk, klaśnięcie, puk;
- ✓ wyszukiwanie obrazków według wskazanej kolejności, zapamiętywanie sekwencji;
- ✓ zapamiętywanka, zapamiętywanie kolejności powtarzanych wyrazów;
- ✓ zapamiętywanka, dokładanka, dziecko podaje wyraz, następna osoba kolejny, kolejna osoba powtarza podane wyrazy i dokłada jeszcze jeden, np. Ola: kwiat, Kasia: kwiat, drzewo, Marek: kwiat, drzewo, dom;
- ✓ słuchanie opowiadań, przypominanie przedstawionych zdarzeń.

2.5. Ćwiczenia doskonalące wypowiedzi dzieci (mowę i myślenie)

Propozycje ćwiczeń rozwijających mowę i myślenie, wzbogacających słownik

dziecka w zakresie powyższych treści:

- ✓ wzbogacanie pojęć (np. określanie ogólnej nazwy grupy przedmiotów, rozszerzanie słownika dziecka: pieczywo - bułka, chleb, angelka; nabiał - jajko, ser, masło, mleko, podczas zabaw tematycznych, np. sklep spożywczy, warzywniak itd.);
- ✓ dobieranie obrazków do całości z próbą uzasadnienia wyboru (dostrzeganie związku między częścią a całością);
- ✓ określanie związku przedmiot a czynność np. żelazko - prasowanie, kuchenka - gotowanie; wanna - mycie;
- ✓ dostrzeganie sytuacji nieprawdziwych (kształtowanie myślenia abstrakcyjnego i krytycznego)
- ✓ wyjaśnienie niedorzecznością, wierszyk J. Tuwima Cuda i dziwy;
- ✓ zabawa wyrazowa, układanie zdań z podanych wyrazów;
- ✓ zabawa „ułoż i opowiedz” - zabawa polega na tworzeniu zdania złożonego, opowiadania z wykorzystaniem podanych wyrazów;
- ✓ zabawa „szukaj, a znajdziesz” - dzieci chowają jeden przedmiot i podają dziecku jak najwięcej szczegółów dotyczących miejsca, w którym przedmiot został schowany, np. jest to koło okna, między szafą a drzwiami, na półce obok lalek i misiów;
- ✓ zabawa w szukanie „ciepło, zimno” - stosowanie określeń cieplej najcieplej, zimniej, coraz zimniej, najzimniej;
- ✓ rozwijanie wypowiedzi dzieci poprzez wydobywanie myślenia przyczynowo-skutkowego „dlaczego tak się stało”; „co się może stać gdy”;
- ✓ zabawa w kończenie zdań, np. gdybym był czarodziejem, to...;gdybym umiał latać, to...; co by było, gdyby z nieba spadał kolorowy deszcz...;
- ✓ prowokowanie samorzutnych wypowiedzi dziecka w różnych sytuacjach życiowych, np. co wydarzyło się rano, jak spędził niedzielę;
- ✓ opowiadanie treści obrazków, określanie zdarzeń przedstawionych na ilustracji, obrazku;
- ✓ próby określenia zdarzeń, jakie mogły nastąpić wcześniej lub później (przewidywanie skutków i następstw);

- ✓ określanie emocji wyrażonych w opowiadaniu, na obrazku, w historyjce;
- ✓ określanie własnych emocji dotyczących przedstawionej sytuacji;
- ✓ próby ogólnikowego określenia przedstawionej sytuacji, nadanie jej tytułu;
- ✓ układanie historyjki obrazkowej, określanie właściwej kolejności zdarzeń;
- ✓ przewidywanie, co wydarzy się później i sprawdzanie swoich przewidywań (zakrywanie jednego elementu historyjki, a później oglądanie i rozmowa na temat trafności przypuszczeń);
- ✓ uzupełnianie braków w historyjce, dopowiedzenie elementów brakujących, a będących łącznikiem między pierwszym a ostatnim obrazkiem;
- ✓ zabawa: opowiedz, którego obrazka brakuje (chowanie jednego spośród np. trzech obrazków, zadaniem dziecka jest określenie, którego obrazka brakuje i co on przedstawiał - co na nim było);
- ✓ układanie treści historyjki do obrazków, próby wyodrębniania elementów akcji oraz związków przyczynowo-skutkowych;
- ✓ tworzenie inscenizacji według własnego pomysłu (rozmowy, dialogi kukiełek, pacynek);
- ✓ próby tworzenia inscenizacji do krótkich opowiadań i bajek;
- ✓ próby samodzielnego układania opowiadania,
- ✓ tworzenie i układanie treści do własnej bajki.

2.6. Ćwiczenia rozwijające mowę, myślenie i wzbogacające słownik

A. Ćwiczenia wymowy:

- ✓ ćwiczenia mięśni narządów mowy (dalsze usprawnianie).

B. Ćwiczenia oddechowe - wdrażanie do prawidłowego oddychania podczas ćwiczeń i zabaw ruchowych - wdech nosem, wydech ustami; mówienia i śpiewania - wdech i wydech ustami:

- ✓ ćwiczenia w oddychaniu nosem: spacer po łące, wąchanie kwiatów;
- ✓ ćwiczenia w oddychaniu podczas mówienia: huśtawka (kładziemy za-

bawkę na brzuchu dziecka, wdychając powietrze przepona opada w dół, wydychając powietrze przepona wraca na swoje miejsce)

- ✓ podnoszenie i opuszczanie rąk połączone z oddychaniem (wdech, ręce w górę; wydech, ręce w dół);
- ✓ wydychane samogłoski - dziecko podczas wydechu powoli wypowiada głoskę: *oooooooo*, zabawy z wiatrakami, z papierkiem, ćwiczenia w wypowiedaniu wyrazów następnie krótkich zdań na wydechu.

C. Ćwiczenia głosowe:

- ✓ mruczenie przy zamkniętych ustach;
- ✓ mruczenie na ustach - wybrzmiewanie spółgłoski połączonej z samogłoską *mmmooooooooo*, *mmaaaaaaaaa*, *mmeeeeeee*;
- ✓ śpiewanie samogłosek - najpierw krótkie, później dłuższe;
- ✓ zabawy dźwiękonaśladowcze, naśladowanie dźwięków wydawanych przez różne zwierzęta, pojazdy, podczas określonych czynności.

D. Rozumienie i wykonywanie poleceń nauczyciela:

- ✓ ćwiczenia wyrazistego i cichego wypowiedania się, np. zabawa w ciszę (dzieci kolejno szeptem wybierają dziecko, które ma do wykonania proste zadanie); zabawa w głuchy telefon;

E. Doskonalenie rozumienia werbalnego:

- ✓ zabawa w czarodziejski worek: dziecko losuje jeden przedmiot i określa: co to jest?; jak się nazywa?; do czego służy?;
- ✓ zabawa w zgadywanki: jedno dziecko ma przed sobą dowolnie wybrany przedmiot, jego zadaniem jest opisanie wyglądu i przeznaczenia tego przedmiotu tak, by inne dzieci odgadły, co to za przedmiot, np. jest to długi patyk, na końcu ma stojące włoski, codziennie rano i wieczorem spotyka się z małymi ząbkami - szczoteczka do zębów.

F. Rozszerzanie zasobu słownictwa dotyczącego treści zaobserwowanych w otoczeniu, na ilustracji:

- ✓ rozszerzanie pojęć ogólnych: grupowanie obrazków, przedmiotów wg pojęć: np. zwierząt, rośliny, ubrania, zabawki, przedmioty do kuchni, przedmioty do rysowania, przedmioty do sprzątania;
- ✓ rozwijanie wypowiedzi poprzez stosowanie przymiotników, np. jaki jest samochód z obrazka: czerwony, duży, ciężarowy, nowy;
- ✓ łączenie przedmiotów, ilustracji mających cechy przeciwstawne, np. mały domek - duży domek, pełny talerz - pusty talerz, czysty pokój - brudny pokój (mój pokój przed i po zabawie).

G. Słuchanie opowiadań, bajek:

- ✓ wyodrębnianie elementów akcji, np. co robi mama?, z kim jest w kuchni? (próby łączenia przyczyny ze skutkiem, np. mama kroci chleb, szykuje kanapki - mama robi śniadanie);
- ✓ dobieranie elementów ilustracji do słyszanej bajki, opowiadania.

H. Usprawnianie wypowiedzi poprzez zabawy i ćwiczenia gramatyczne:

- ✓ zabawy fleksyjne (przypadki, rodzaje, formy): stosowanie poprawnej formy rzeczownika, np. czego tu brakuje? (końcówki rzeczownika w dopełniaczu) - był dom, brakuje domu; był pies, brakuje psa; czym się bawię - mam kota, bawię się kotem; stosowanie form czasu przeszłego i przyszłego, np. co robi? co robił? co będzie robił? (kotek stoi przed miską, co będzie robił - będzie pił mleko; miska kotka jest pusta, co zrobił kotek - kotek wypił mleko)
- ✓ zabawy określające stosunki między przedmiotami i czynnościami: określanie miejsca przedmiotu (na, pod, obok, nad, przed, za); stosowanie przysłówków (zabawy: ciepło - zimno, blisko - daleko, bliżej - dalej); wyliczanie przedmiotów (stosowanie liczebników głównych i porządkowych); stosowanie spójników (zabawa w kończenie zdań, np. biorę kredki i karton bo... będę rysowała).
- ✓ zabawy słowne, wdrażające do stosowania prawidłowych konstrukcji składniowych:- zabawy w pytania i odpowiedzi (zadajemy dziecku pytanie w taki sposób, by nie sugerowało odpowiedzi jednym wyrazem); .

zabawy tematyczne (wprowadzanie zabaw wymagających odgrywania różnych ról, np. zabawa w sklep, zabawa w dom); zabawy telefoniczne; . zabawy w teatrzyki (dzieci bardzo chętnie same rozmawiają z pacynkami, próba opowiedzenia historyjki wymyślonej przez dziecko z użyciem pacynki wspaniale rozwija chęć wypowiedzi, przekazywania informacji, w dalszym etapie dzieci samorzutnie wymyślają historyjki, bajki opowiadane przez pacynki dla innych dzieci).

I. Ćwiczenia i zabawy rozwijające mowę i logiczne myślenie, rozwijanie umiejętności łączenia przyczyny ze skutkiem:

- ✓ określanie kolejności wykonywanych czynności w osiągnięciu celu podczas zabawy, w sytuacjach życiowych: np. co trzeba zrobić, by zbudować zamek; co trzeba zrobić, by wyjść na spacer;
- ✓ dostrzeganie zmian odwracalnych i nieodwracalnych: odwracalne: pory roku, zmiany w przyrodzie z tym związane, następstwo dnia i nocy; nieodwracalne: potłuczony talerz, zepsute zabawki;
- ✓ układanie prostych ciągów logiczno-rytmicznych, wynikających z naturalnych przemienności: dzień i noc; pory roku: wiosna, lato, jesień, zima); dni tygodnia: poniedziałek, wtorek, środa, czwartek, piątek, sobota (określenia symboliczne z zaznaczeniem regularności, używane np. w kalendarzu pogody;
- ✓ słuchanie opowiadań, bajek z prostym morałem, z określeniem sytuacji, np. co powinien zrobić, aby...;
- ✓ wdrażanie do dostrzegania kolejności występujących po sobie zdarzeń (dzieci słuchają, krótkiego, prostego opowiadania, historyjki, starają się dopasować ilustracje, obrazki, określić kolejność zdarzeń);
- ✓ słuchanie zdań prawdziwych i fałszywych, dostrzeganie nonsensów (np. zabawy z liczeniem, zabawy z wierszykami, historyjkami: była noc, świeciło słońce...).

J. Rozwijanie umiejętności rozumienia poleceń, zadań słownych stawianych dziecku do wykonania (rozwijanie umiejętności słuchania ze zrozumieniem):

- ✓ wyszukiwanie i grupowanie przedmiotów posiadających wskazane cechy wspólne;
- ✓ wyszukiwanie i określanie cech różniących wskazane przedmioty;
- ✓ porządkowanie według określonej zasady: np. według cech jakościowych i ilościowych.

3. Ćwiczenia motoryki dużej.

Ruch jest naturalną potrzebą dziecka w wieku przedszkolnym. Stanowi on istotny czynnik w jego rozwoju fizycznym.

Dziecko w wieku przedszkolnym nie może zbyt długo skoncentrować się na jednej czynności, co powoduje konieczność częstych zmian zabaw ruchowych i ćwiczeń gimnastycznych.

Proponowane ćwiczenia na poziomie trzecim, z zakresu motoryki dużej, mają na celu doskonalenie poszczególnych czynności ruchowych u dzieci, nabywanie przez nie zręczności, wyrabianie szybkości, zwinności i wytrzymałości.

W propozycji ćwiczeń znalazły się też zabawy w parach, „zabawy z partnerem”. Taka forma wspólnych zabaw pozwala na rozwijanie inwencji twórczej u dzieci, daje możliwość najpierw wyrażenia siebie, potem sprawdzenia własnych możliwości i porównania ich z możliwościami innych.

Przykłady ćwiczeń i zabaw kształtujących dużą motorykę:

A. Ćwiczenia prawidłowej postawy

- ✓ ćwiczenia wyprostne, mające na celu zachowanie i utrzymanie prawidłowej postawy ciała z uwzględnieniem różnych pozycji (w siadach, staniu, chodzie i biegach);
- ✓ skłony, skręty, krążenia głowy w różnych pozycjach połączone z zabawami, np. ortofonicznymi -jesteś zegarem - skłony głowy w przód z wypowiedaniem słów bim, skłony głowy w tył - bam, w lewą stronę - tyk, w prawą stronę - cyk;
- ✓ jestem tancerzem - taniec przy żywej, wesołej muzyce - tańczą same ręce, same nogi, głowa, biodra, tułów, ramiona, tańczy całe ciało (dzieci

wykonyują różne gesty i ruchy poszczególnymi częściami ciała);

- ✓ ćwiczenia tułowia, skłony i skręty w różnych kierunkach (przód, tył, w prawo, w lewo - z wykorzystaniem przyborów - małe piłeczki, woreczki, klocki, pudełka);
- ✓ jestem rybką- dzieci naśladowują własnym ciałem ruchy rybki w leżeniu, siadzie, stojąc lub poruszając się w przestrzeni;
- ✓ jestem kotkiem - wykonywanie kociego grzbietu z głębokim wdechem i wydechem;
- ✓ jestem ptaszkiem - wymachy ramion w tył, w opadzie tułowia – w przód;
- ✓ jestem świerszczem - unosimy głowę i ramiona do góry w leżeniu na brzuchu;
- ✓ zabawy wzmacniające mięśnie brzucha, np. jazda na rowerze pod górę i z góry;
- ✓ przekładanie dowolnego przyboru pod ugiętymi kolanami w leżeniu na plecach;
- ✓ chodzenie nogami po wymyślonej drabinie w leżeniu na plecach;
- ✓ jestem mostem - unoszenie bioder do góry w leżeniu tyłem przy ugiętych nogach;
- ✓ chodzenie z podwiniętymi palcami stóp;
- ✓ chwytanie i podrzucanie palcami stóp lekkich przedmiotów (woreczki, szarfy);
- ✓ zwijanie palcami stóp (apaszek, kocyków, szarf);
- ✓ turlanie i przesuwanie stopami lub rękami drewnianych lasek, kółek, w różnych kierunkach;

B. Ćwiczenia równowagi:

- ✓ jesteś drzewem, jesteś bocianem, stanie jednonóż z odpowiednią pozycją ramion (ramiona w bok);
- ✓ stopa „przed” lub „za” stopą- próby stania równoważnego z rękami uniesionymi w bok;

C. Ćwiczenia w bieganiu:

- ✓ bieg we wspięciu po wyznaczonych krętych torach, ze zmianami kierunku (w prawo, w lewo);
- ✓ bieg na wprost „jeden za drugim” do wyznaczonego punktu, bez wyprzedzania;
- ✓ bieg wężykiem, slalomem, Z pokonywaniem i przekraczaniem przeszkód;
- ✓ pokonywanie torów przeszkód ustawionych z różnorodnych sprzętów i przyborów;
- ✓ wykorzystanie różnorodnych przeszkód naturalnych i sztucznych, do pokonywania ich w biegu lub w marszu (krawężnik, murek, ścięte drzewo);
- ✓ przechodzenie po zwężonych lub podwyższonych powierzchniach łąweczka, belka, skakanka, pień drzewa;

D. Ćwiczenia zręcznościowe:

- ✓ Ćwiczenia czworakowania - jestem kotkiem; dzieci naśladowują ruchy kota: przeciągają się leniwie, biegają za myszką, skradają się;
- ✓ zabawy na czworakach z pokonywaniem przeszkód (slalom między szarfami, chorągiewkami);
- ✓ podrzucanie i łapanie różnych przyborów (woreczki, piłeczki apaszki, szarfy) oburącz w chodzie;
- ✓ podrzucanie i łapanie różnych przyborów ze zmianą ręki (prawa, lewa) wykonywanie tych czynności w chodzie;
- ✓ zabawy z piłką - toczenie piłki po podłodze przez dwoje dzieci, strzelanie do bramki, podrzuty piłki do góry, chwyt rękami w leżeniu na podłodze, dmuchanie w parach na piłkę;
- ✓ rzuty piłkami różnej wielkości do pudełka ustawionego na środku sali;
- ✓ rzuty piłką oburącz do kosza, obręczy trzymanej przez nauczyciela;
- ✓ rzucanie piłką jednorącz: ręką prawą i lewą do kosza postawionego na krześle, zawieszanej siatki, drzewa w lesie;
- ✓ przerzucanie piłek ponad dowolną przeszkodą;

- ✓ wspinanie się na przyrządy (do 2 m wysokości);
- ✓ zabawy ze skakanką lub gumą - podskoki i skoki obunóż (lub jednonóż);
- ✓ jestem zajęczkiem, kangurem - skoki w dal na trawie, do piaskownicy, na materac;
- ✓ przeskoki obunóż i jednonóż przez koła, szarfy ułożone na podłodze;
- ✓ zabawy w parach: „przewodnik i niewidomy” (dziecko przewodnik prowadzi po sali dziecko, które ma zamknięte oczy);
- ✓ zabawa „serce dzwonu” i „kołyska” (kołysanie osoby w środku kręgu);
- ✓ obracanie leżącego biernie dziecka rękami, stopami (zamiana ról);
- ✓ zabawy z szarfami - tworzenie dowolnych układów tanecznych szarfami podczas tańca indywidualnego lub w parach z wykorzystaniem całej powierzchni sali;
- ✓ zabawy w kole - taniec według pomysłów nauczyciela lub wybranego dziecka, np. krokiem walczyka - w prawo, w lewo, wokół siebie, z rękami na biodrach, w górę;
- ✓ „Jestem malarzem” - malowanie szarfami na podłodze, na ścianach, w powietrzu, swoje części ciała, kolegi (wykonywanie płynnych, dużych ruchów pionowych, poziomych).

4. Ćwiczenia motoryki małej.

A. Ćwiczenia manualne

Przy wykonywaniu ćwiczeń z zakresu motoryki małej na poziomie odkrywco-badawczym szczególną uwagę zwracamy na:

- ✓ rozluźnianie mięśni, likwidowanie i zwalnianie napięć;
- ✓ nabywanie przez dziecko swobody, lekkości przy rysowaniu, malowaniu;
- ✓ wyrabianie płynnych, szerokich i spokojnych ruchów ramienia i przedramienia;
- ✓ zapoznavanie dziecka z kierunkiem rysowania, malowania, łączenia od

prawej ku lewej stronie;

- ✓ zwracanie uwagi przy malowaniu, rysowaniu, by określony ruch ręki dziecka miał kierunek przeciwny ruchowi wskazówek zegara.

Przykłady ćwiczeń motoryki małej:

A. Manipulowanie przedmiotami:

- ✓ nawlekanie koralików, przewlekanie sznurków, tasiemek, sznurowadeł przez różne rzeczy i otwory;
- ✓ wieszanie ubrań dla lalek na sznurku i przyczepianie ich klamerkami do bielizny;
- ✓ wciskanie w tablicę korkową pinezek - wyjmowanie ich;
- ✓ zbieranie drobnych elementów (pieniążki, guziki dwoma palcami kciukiem i wskazującym. Zbieranie wyżej wymienionych przedmiotów pęsetami - ugniatanie papierowych kul i rzucanie nimi do celu);
- ✓ wykonywanie drobnych ruchów palcami: spacerowanie palcami po stole, zabawa „idzie kominiarz po drabinie”, naśladowanie gry na pianinie, odtwarzanie rytmu padającego deszczu (drobny deszczyk, ulewa);
- ✓ krążenia palcami, np. jednego palca wokół drugiego nieruchomego, wokół siebie obu palców;
- ✓ ćwiczenia dłoni - wymachy, krążenia, uderzenia, pocierania, otwierania, zamykania, układanie modeli z dłoni, np. składanie dłoni stykających się czubkami palców, stykanie się dłoni nadgarstkami i czubkami palców;
- ✓ ściskanie piłeczek;
- ✓ zwijanie palcami chusteczek, apaszek - formułowanie kwiatka; zabawy z wlewaniem, przelewaniem, strząśnięciem wody z palców;

B. Ćwiczenia grafomotoryczne:

- ✓ kreślenie w powietrzu, na dywanie dużych swobodnych, ciągłych ruchów w kształcie fal, ósemek, figur geometrycznych;

- ✓ kreślenie obszernych, swobodnych ruchów palcem, patykiem, odwróconym pędzlem, piórkim na tackach z materiałem sypkim;
- ✓ kreślenie obszernych, swobodnych ruchów kredą na tablicy węglem, pędzlem, mazakiem, kredkami;
- ✓ ćwiczenia grafomotoryczne prowadzone metodą Dobrego Startu M.Bogdanowicz (elementy szlaczeków).

C. Układanki - ćwiczenia te rozwijają operacje myślowe, orientację przestrzenną u dziecka. Podczas manipulowania usprawniane są obie ręce. Ćwiczenia te są ważne dla dzieci leworęcznych lub z nieustaloną lateralizacją.

- ✓ układanie z elementów geometrycznych (mozaika geometryczna) postaci ludzi, zwierząt, dowolnych przedmiotów;
- ✓ układanie z patyczków, np. płotów, mebli, domków, drabin;
- ✓ składanie obrazków (widokówek) z dwóch, trzech, czterech i więcej części, nakładając na wzór, według wzoru, bez wzoru;
- ✓ układanie z różnorodnych materiałów, komponowanie sceni ornamentów płaskich;
- ✓ układanie z różnokolorowej wełny, sznurków, tasiemek: dywaników, serwetek, frędzli, pomponów.

D. Montowanie:

Komponowanie z różnorodnych materiałów i elementów do montowania (proste konstrukcje przestrzenne), wykonywanie prac według wzoru.

E. Lepienie - jest działalnością, podczas której dziecko wykonuje mimowolne ruchy ręką. Podczas lepienia zaangażowane są mięśnie palców, dłoni, nadgarstka. Dziecko wykonuje różnorodne i wielokrotnie powtarzane ruchy: ściskania, ugniatania, rwania, układania, wałkowania i odciskania.

- ✓ lepienie (modelowanie) z gliny rzeźb pełnych i płaskorzeźby;
- ✓ lepienie z masy solnej warzyw, owoców do zabaw w sklep, mebli dla lalek, koszyczków (wytwory można malować);
- ✓ wałkowanie cienkich wałeczków i obwodzenie nimi figur geometrycz-

- ných, listków, zwierzątek, owoców;
- ✓ układanie na sylwetkę postaci ludzi plasteliny, z uwzględnieniem części składowych (głowa, tułów, ręce, nogi, uszy, oczy);
- ✓ ugniatanie plasteliny i wypełnianie nią powierzchni narysowanych figur geometrycznych;
- ✓ lepienie z gliny lub plasteliny prostych kształtów: rogaliki, obwarzanki, kielbaski, węże, form kulistych - jajeczka, miseczki.

5. Zabawy doskonalące świadomość własnego ciała oraz ćwiczenia wdrażające do gospodarowania własnymi ruchami

Dobra orientacja w schemacie własnego ciała jest podstawowym warunkiem prawidłowego rozumienia i umiejętności realizowania zadań dotyczących własnego miejsca, poruszania się i określania położenia przedmiotów względem siebie. Nieodzownym elementem podczas realizowania tych zadań jest ruch i koordynacja wzrokowo-ruchowa.

Przykłady ćwiczeń i zabaw:

5.1. Doskonalenie gospodarowania ruchem i wyrabianie płynności ruchu

- ✓ ćwiczenia płynnych ruchów obu ramion (przyloty, odloty bocianów, uczenie latania piskląt, nauka pływania, pływanie żabek w stawie, drzewa na wietrze);
- ✓ ćwiczenia rytmicznych zmiennych ruchów obu ramion;
- ✓ zabawy w pranie i prasowanie, gotowanie obiadu i inne zabawy tematyczne naśladowcze (do ćwiczeń można wykorzystać elementy metody Pedagogiki Zabawy – „Ciasto”);
- ✓ wykorzystywanie ruchów własnego ciała do przekazywania komunikatów bez użycia słów (porozumiewanie się na poziomie niewerbalnym), np. zabawy pantomimiczne, zagadki słowno-ruchowe, ilustrowanie gestem i wyrażanie ciałem i mimiką podanych treści i czynności, zabawy naśladowcze;
- ✓ odgadywanie czynności wyrażonych ruchem.

5.2. Zabawy rozwijające pojęcia dotyczące kierunków w przestrzeni

Ćwiczenia mają na celu rozwijanie umiejętności posługiwania się pojęciami dotyczącymi kierunków w przestrzeni, doskonalenie swobody ruchu, przemieszczania się w najbliższym otoczeniu.

Przykłady ćwiczeń i zabaw:

- ✓ zabawy ruchowe z pokazywaniem i nazywaniem wykonywanej czynności: pokaż i powiedz np. kładę piłkę przed siebie, za siebie, w bok, podnoszę do góry, opuszczam do dołu;
- ✓ zabawy wdrażające do prawidłowego posługiwania się określeniami dotyczącymi kierunków: na wprost, w prawo, w lewo np. zabawy rytmiczno-ruchowe: „Stonoga”, „Pingwin”, płaś „Tańczymy Labada”, zabawa „Nogi, ramiona, kolana, pięty”;
- ✓ zabawy po wytyczonych drogach, ścieżkach, labiryntach utworzonych z dostępnych pomocy (szarf, skakanek);
- ✓ zabawy kierunkowe, np. zabawa w chowanego z poleceniami: idź do tyłu, prosto, na lewo, do przodu, na boki;
- ✓ zabawy rytmiczne: kręczę się w kółko, w prawo, w lewo;
- ✓ zabawy z wykorzystaniem miasteczka drogowego: przechodzę na drugą stronę: patrzę w lewo, w prawo, w lewo;
- ✓ wyszukiwanie par figur, liter, cyfr małych i dużych, np. ćwiczenia „Mini PUS”;
- ✓ wyszukiwanie obrazków do wybranej litery - obrazki rozpoczynające się odpowiednią głoską, np. rysunek kota – liter;
- ✓ wyszukiwanie takich samych liter, sylab (zamknięte, otwarte), wyrazów (1-sylabowych, wielosylabowych) w rozsypkach, w loteryjkach, układankach, dominach, w tle obrazka, w tekście;
- ✓ wyszukiwanie symboli graficznych nienależących do podanego zbioru (wg wzoru, bez wzoru);
- ✓ wyszukiwanie ukrytych na obrazkach figur, znaków, symboli.

IV Poziom abstrakcyjno-symboliczny

Poziom ten opracowany jest z myślą o dzieciach, które przeszły przez trzy wcześniej proponowane przez nas stopnie, bądź reprezentują poziom umiejętności wymagany do rozpoczęcia pracy dydaktyczno-terapeutycznej na poziomie czwartym. Materiał przygotowany przez nas na tym poziomie ma na celu rozwijanie zdolności psychoruchowych dziecka mającego przystąpić do nauki czytania i pisania. Poziom czwarty, podobnie jak trzeci, obejmuje następujące obszary postępowania terapeutycznego:

- ✓ ćwiczenia z zakresu percepcji wzrokowej (sposrzeganie, pamięć, koordynacja wielozmysłowa);
- ✓ ćwiczenia z zakresu percepcji słuchowej (ćwiczenia analizy i syntezy słuchowej, ćwiczenia pamięci słuchowej, koordynacji słuchowo wzrokowo-ruchowej, ćwiczenia rytmizujące, ćwiczenia doskonalące wypowiedzi dzieci);
- ✓ ćwiczenia orientacji kierunkowo-przestrzennej;
- ✓ ćwiczenia motoryki dużej i małej (ćwiczenia manualne i grafomotoryczne).

Szczegółowy opis ćwiczeń na kolejnych poziomach trudności znajduje się w Programie Zajęć Rewalidacji Indywidualnej opracowanym przez mgr Danutę Szczepaniak. Program ten jest wpisany do rejestru programów obowiązujących w naszym Zespole Szkół.

KRYTERIA OCENY I SPOSOBY SPRAWDZANIA

Wiele dylematów pojawia się ciągle w związku z problemem oceniania uczniów. Z jednym należy się zgodzić, iż ocenianie postępów w nauce nie należy do czynności łatwych. Wymaga od nauczyciela dużego doświadczenia oraz rzetelności w celowej obserwacji opartej na systematycznej kontroli pracy ucznia, jak również obserwacji jego rozwoju.

Ocena opisowa daje możliwość pełniejszej opinii o uczniu – opisuje osiągnięcia, ale i braki dziecka. Niezaprzeczalnym walorem oceniania za pomocą opisu jest informacja, jaką otrzymuje uczeń i jego rodzice na temat osiągnięć. W ocenie opisowej wskazuje się na konkretne postępy lub opóźnienia w opanowanym materiale. Uwzględnia cechy osobowości jakie uczeń powinien pielęgnować, jakich powinien się wyzbyc. Uwzględnia możliwości dziecka, tempo jego pracy. Bierze pod uwagę wkład pracy dziecka, jego wysiłek włożony w wykonanie danego zadania. Pozwala rodzicom na uzyskanie rzetelnej informacji, a także sugestii dotyczących pracy z dzieckiem, zmierzających do przezwyciężenia pojawiających się kłopotów.

Ocena opisowa motywuje dzieci do dalszej pracy, uświadamia, że wysiłek się opłaca. Bogata w informacje o uczniu, często o zabarwieniu emocjonalnym, powoduje wzrost wiary dziecka we własne możliwości.

Ocena opisowa spełnia trzy funkcje:

- ✓ informacyjną – dostarcza podstawowych informacji o tym, co dziecku udało się poznać, zrozumieć, opanować; jakie zdobyło umiejętności, co już potrafi, jaki był wkład jego pracy i jaki jest obecnie;
- ✓ korekcyjną – dostarcza informacji o tym, co dziecko ma już opanowane, co już robi dobrze, nad czym musi popracować, co powinno zmienić, a czego zaniechać;
- ✓ motywacyjną – zachęca dziecko do podejmowania dalszego wysiłku, stwarza nadzieję na osiągnięcie sukcesu, dodaje wiary w możliwości dziecka, budzi zaufanie do zdobywania wiedzy i umiejętności, wskazuje na możliwości dokonania zmian w jego postępowaniu.

Ocenianie opisowe pozwala dostrzec wszechstronny rozwój dziecka, eliminuje stres związany z trudnościami w nabywaniu umiejętności, dokładniej informuje rodziców o postępach dziecka, wskazuje braki, daje wskazówki do pracy z dzieckiem, daje szansę dzieciom z deficytami w rozwoju na osiągnięcie sukcesów.

Bibliografia:

1. ABC Rehabilitacji, red. M. Borkowska, Wydawnictwo Pelikan, Warszawa 1989;
2. Baran J., Terapia zabawą, CMPP-P MEN, Warszawa 1996.
3. Bartkowska T., Rozwój wymowy dziecka przedszkolnego, PZWS, Warszawa 1968.
4. Bogdanowicz M., Metoda dobrego startu, WSiP, Gdańsk 1975.
5. Bogdanowicz M., Metoda Yeroniki Sherborne w terapii i wspomaganiu rozwoju dziecka, WSiP, Warszawa 1992.
6. Cunningham C., Dzieci z zespołem Downa - poradnik dla rodziców, WSiP, Warszawa 1994.
7. Kephart N., Dziecko opóźnione w nauce szkolnej, PWN, Warszawa 1970.
8. Kohnstamm R., Praktyczna psychologia dziecka, Gdańsk 1996.
9. Sawa B., Jeżeli dziecko źle czyta i pisze, WSiP, Warszawa 1980.
10. Schopier E., Lansiang M., Waters L., Ćwiczenia dla dzieci autystycznych, GTP, Gdańsk 1996.
11. Skibińska H., Praca korekcyjno-kompensacyjna z dziećmi z trudnościami w pisaniu i czytaniu, WSiP, Bydgoszcz 1996.
12. Smoczyńska-Nachtrnan u., Kalendarz muzyczny w przedszkolu, WSiP, Warszawa
13. Stawoy-Wojnarowska I., Podstawy kształcenia specjalnego, WSiP, Warszawa 1989.
14. Waszkiewicz E., Zestaw ćwiczeń do zajęć korekcyjno-kompensacyjnych dla dzieci w wieku przedszkolnym, CMPP-P MEN, Warszawa 1994.
15. Wolański N., Biomedyczne podstawy rozwoju, PWN, Warszawa 1983.